

М. В. Жуковіч, В. У. Праскаловіч, Л. К. Цітова

Беларуская літаратура

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 1

*Допушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск

Нацыянальны інстытут адукацыі
2021

Уладзімір Масленікаў. Беларускія прасторы

Уладзімір Масленікаў. Мая Беларусь

Уладзімір Сулкоўскі. Восень

Эдуард Рымаровіч. Лагойшчына

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Бей=922

Ж86

Рэцэнзенты:

вучоны савет дзяржаўнай навуковай установы «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі» (намеснік дырэктара па навуковай рабоце філіяла «Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа» кандыдат філалагічных навук *С. Л. Гаранін*); настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 1 імя Ф. Скарыны г. Мінска» *С. М. Шугніла*; кафедра сучасных метадык і тэхналогій адукацыі дзяржаўнай установы адукацыі «Акадэмія паслядыпломнай адукацыі» (кандыдат педагогічных навук, дацэнт *І. М. Слесарава*); настаўнік беларускай мовы і літаратуры кваліфікацыйнай катэгорыі «настаўнік-метадыст» дзяржаўнай установы адукацыі «Сярэдняя школа № 6 г. Рагачова» *І. В. Беднякова*

На вокладцы фрагмент рэпрадукцыі карціны У. Хадаровіча «Сакавік»

Спіс выкарыстаных крыніц знаходзіцца ў 2-й частцы вучэбнага дапаможніка

Умоўныя абазначэнні:

— у свеце мастацтваў;

— цікава ведаць;

— абмяркоўваем разам;

— прыкладныя тэмы для даследчых праектаў і творчых заданняў;

— спасылкі на электронны адукацыйны рэсурс «Беларуская літаратура. 5 клас», размешчаны на нацыянальным адукацыйным партале <http://evedy.adu.by>;

— спасылкі на заданні (QR-коды) для праверкі ведаў пры дапамозе смартфона або планшэта.

ISBN 978-985-594-789-0 (ч. 1) © Жуковіч М. В., Праскаловіч В. У.,
ISBN 978-985-594-788-3 Цітова Л. К., 2021

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2021

Падарожжа па Краіне літаратуры

Дарагія пяцікласнікі! Гэта кніга запрашае вас у цудоўны і загадкавы свет беларускай літаратуры.

Слова «*літаратура*» паходзіць ад лацінскага *litera* — літара, дакладна абазначае «напісанае».

У шырокім сэнсе *літаратура* — любыя творы чалавечай думкі, замацаваныя ў пісьмовай форме. У вузкім сэнсе — адзін з відаў мастацтва, мастацтва слова, якое называюць яшчэ прыгожым пісьменствам.

Літаратура мае пазнавальнае значэнне. У ёй захаваны духоўнае багацце ўсяго чалавечага роду, вопыт і мудрасць нашых продкаў і сучаснікаў. Народная мудрасць сцвярджае: «На працягу ўсяго веку кніга вучыць чалавека», «Кніга — маленькае акенца, а праз яго ўвесь свет відаць», «Дзе розумам не дайду, дык у кніжцы знайду». Сустрэча з кнігай — заўсёды нечаканыя адкрыцці, новыя ўражанні, моцныя перажыванні.

Краіна літаратуры створана людзьмі таленавітымі, якія добра ведаюць родную мову, валодаюць багатым уяўленнем, выдумкай, фантазіяй. Нібы сапраўдныя чараўнікі, пісьменнікі абуджаюць у нашай душы адчуванне цуду, дапамагаюць падарожнічаць у прасторы і часе, узбагачаюць *ведамі пра чалавека*, уяўленнямі пра дабро і зло.

Як вядома, у Краіне прыгожага пісьменства жывуць розныя героі: мудрыя апавядальнікі, цікаўныя падарожнікі, дарослыя і вашы ровеснікі. Яны дапамагаюць фарміраваць у чытача пэўныя погляды і перакананні, уплываюць на яго паводзіны, свядомасць і характар. Аўтары кніг дзеляцца з намі не толькі жыццёвым вопытам,

але і вучаць спасцігаць таямніцы чалавечай душы. Нездарма мастацкую літаратуру называюць *чалавеказнайствам*. Разважаючы над учынкамі і перажываннямі герояў твораў, мы лепш разумеем людзей, часцей задумваемся над сваімі паводзінамі. А гэта значыць, што літаратура мае яшчэ і **выхаваўчае значэнне**.

Мастацкі твор — плён таленту, фантазіі, працы аўтара, дзе побач з выдумкай заўсёды існуе жыццёвая праўда. Пісьменнік стварае, прыдумвае *мастацкі свет*, вельмі падобны да сапраўднага жыцця, яго героі нагадваюць звычайных людзей. У кожным творы нібыта прысутнічае і сам аўтар, са сваімі думкамі, разважаннямі, ацэнкамі, поглядамі на жыццё і чалавека. І каб спасцігнуць мастацкі твор, патрэбны чытацкі талент — уменне ўяўляць створаныя пісьменнікам карціны жыцця, аналізаваць падзеі, суперажываць героям, ацэньваць іх учынкі і рабіць вывады. Карацей кажучы, неабходна вялікая праца розуму і душы.

Чытаючы мастацкі твор, мы адчуваем асалоду, захапляемся дакладнасцю і багаццем слова. Таму літаратура мае і **эстэтычнае значэнне**.

Як мага больш чытайце, думайце і разважайце. Дзівосная Краіна літаратуры чакае вас. Падарожнічайце па ёй — і вы набудзеце шмат незабыўных уражанняў і новых ведаў, атрымаеце сапраўдную душэўную асалоду.

1. Як вы разумеете слова «літаратура»?

2. Што набывае чалавек, сябруючы з кнігай?

3. Паразважайце над сэнсам згаданых у артыкуле прыказак і падрыхтуйце невялікую вусную замалёўку пра ролю кнігі ў вашай сям'і.

4. Уважліва разгледзьце ваш вучэбны дапаможнік. Звярніце ўвагу на вокладку, форзацы, умоўныя абазначэнні, слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў, памяткі.
5. На вокладцы змешчана рэпрадукцыя карціны Уладзіміра Хадаровіча «Сакавік». Звярніце ўвагу на агульны настрой мастацкага палатна, яго кампазіцыю, фарбы і выразныя дэталі (на пярэднім плане — бохан свежаспечанага хлеба на ручніку і букет вярбы, за расчыненым акном — купка вясновых бярозак ды лясок удалечыні, і над усім — блакіт высокага неба). Чаму, на ваш погляд, карціна атрымала такую назву? Ці можна было назваць яе інакш? Як? Прачытайце на адваротным баку вокладкі радкі з верша Яўгена Крупенькі. Паразважайце, што яднае карціну мастака і верш паэта.

Разгледзьце рэпрадукцыі карцін, прысвечаных кнізе і дзіцячаму чытанню. Паразважайце, якая асноўная думка перададзена на мастацкіх палотнах.

Намалюйце ў літаратурным дзённіку кніжнае дрэва. Адзначце на ім кнігі беларускіх аўтараў, якія вы прачыталі летам. На працягу года пазначайце прачытаныя вамі творы. Падрыхтуйцеся расказаць пра адзін з іх.

*Натан Воранаў.
Цікавая кніга*

*Іван Хруцкі.
У пакоі (фрагмент)*

«Мой чароўны беларускі край...»

Роднае слова

Беларусь, азёрнай, і жытнёвай,
І зубрынай нараклі цябе.

Казімір Камейша.

Неабходна ведаць

- ◆ Аўтараў, назвы і змест вивучаных твораў.
- ◆ На памяць верш Петруся Броўкі «Калі ласка!».

Пажадана навучыцца

- ◆ Уяўляць і вусна апісваць малюнкi, створаныя паэ-
тамі ў творах.
- ◆ Вызначаць думкі, пачуцці аўтараў і свае адносіны
да іх твораў.
- ◆ Выразна чытаць вершы.

Варта задумацца

- ◆ Чаму беларусы з вялікай пяшчотай, замілаваннем,
любоўю ставяцца да сваёй Бацькаўшчыны?
- ◆ Чаму беларускі народ з пакалення ў пакаленне пе-
радаваў, узбагачаў і захоўваў сваю родную мову?

Літаратурная размінка

1. Прачытайце вершаваныя радкі Казіміра Камейшы, змешчаныя ў пачатку раздзела. Паэт называе нашу Беларусь *азёрнай, жытнёвай, зубрынай*. Якая яна, Беларусь, у вашым уяўленні?

2. Уважліва паглядзіце на карту Беларусі. Каго або што, на вашу думку, нагадваюць абрысы Беларусі на карце: нашага магутнага цара Белавежскай пушчы — зубра (*Уладзімір Караткевіч*); «мужную, добрую чалавечую далонь» (*Мікола Гамолка*); кляновы лісток, які кожную вясну з'яўляецца на дрэве зноў і зноў (*Васіль Вітка*)?

3. Прачытайце ўрывак з верша «Родная мова» Максіма Танка.

З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжкаго жытоў і пшаніц,
З сузор'яў і сонечных цёплых праменняў,
З грывучага ззяння бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бяссмерця яго, —
Ты выткана, дзіўная родная мова...

Як называе паэт родную мову? Якія паэтычныя вобразы дапамагаюць аўтару выказаць свае думкі і пачуцці?

«СЛОВА — РАДАСЦЬ, СЛОВА — ЧАРЫ...»

Роднае слова — першая крыніца, праз якую мы пазнаём свет.

Кожны народ шануе сваю мову, лічыць яе неацэнным духоўным скарбам. Высакародную традыцыю ўслаўлення сваёй мовы маюць і беларусы, называюць яе роднай, матчынай. Шчырыя і пранікнёныя словы прысвячаюць ёй пісьменнікі. У вершах і прозе яны выказваюць любоў да роднага слова, пяшчоту, замілаванне, захапленне ім: «Магутнае слова, ты, роднае слова!» (*Янка Купала*); «Жывое ў вяках беларускае слова — народа душа і народа хвала» (*Алесь Бачыла*); «Слова! Цуд найвялікшы між цудаў-дзівосаў... Трапяткое, жывое, як промень у росах, — несмяротнае, роднае матчына слова!» (*Ніл Гілевіч*); «Мова, павучая родная мова, ты ўладарка нявызнаных скарбаў» (*Аляксей Зарыцкі*).

Нашы продкі пакінулі нам багатую духоўную спадчыну. Народныя казкі, легенды, песні, загадкі, прыказкі праз стагоддзі з дапамогай надзвычай выразнай і прыгожай мовы перадаюць мудрасць, веды, вопыт народа. Трапныя ўзоры ўжывання слова сведчаць пра яго багаты жыццёвы досвед і добры густ. Разуменне надзвычайнай ролі слова ў грамадстве занатавана ў прыказках: «У агні не гарыць, у вадзе не тоне», «Куляй пацэліш у аднаго, а трапным словам — у тысячу», «Крылаў не маю, а хутка лятаю, сам мяне выпусціш, ды потым не зловіш», «Добрае слова не забываецца», «Слова даражэй за золата», «Ласкавае слоўка, як сонейка, грэе».

Родную мову неабходна любіць і шанаваць. З яе дапамогай мы, беларусы, далучаемся да нашай духоўнай спад-

чыны, пазнаём гісторыю Радзімы, свой народ, яго ідэалы, знаёмімся з творамі нацыянальнай літаратуры. Вучыцеся правільна вымаўляць і пісаць словы, дакладна выказваць думкі, атрымлівайце асалоду ад хараства і выразнасці беларускага слова. Свабодна валодаючы роднай мовай, вы зможаце спасцігаць здабыткі нашай багатай нацыянальнай культуры.

1. Чаму кожны народ шануе сваю мову?

2. Што з'яўляецца духоўнай спадчынай нашага народа? Якую ролю адыгрывае беларуская мова ў яе захаванні?

3. Патлумачце сэнс некаторых прыведзеных у артыкуле прыказак.

4. Чым з'яўляецца беларуская мова для нашага народа?

5. Выкарыстайце дадатковую літаратуру, інтэрнэт-рэсурсы і складзіце слоўнік выказванняў беларускіх пісьменнікаў пра мову, роднае слова.

ПЯТРУСЬ БРОЎКА

Ушаччына, што на Віцебшчыне, — малая радзіма паэта — «стала сімвалам паэтычнага натхнення, сімвалам гаючай і цудадзейнай крыніцы вершаванага слова. З усіх дарог, з усіх вандраванняў Пятрусь Броўка вяртаўся сюды, на Ушаччыну, да крыніц свайго слова, песні сваёй, пяшчотнай і мужнай, даверлівай і мудрай. Ушаччына была для Петруся Усцінавіча як павелічальнае шкло, праз якое бачыцца ўся Радзіма, з яе клопатамі і поспехамі, з яе радасцю і смуткам, ёміста, велічна, чыста», — так сказаў Рыгор Барадулін, паэт, зямляк Петруся Броўкі.

Калі ласка!

У любімай мове, роднай, наскай,
Ах, якія словы: «Калі ласка!..»
Як звіняць яны сардэчнаю струною,
Праз усё жыццё ідуць са мною.
Трапіць госць у будзень, а ці ў свята:
— Калі ласка, калі ласка, ў хату!
Не паспелі сесці пры сустрэчы,
Як патэльня¹ засквірчэла ў печы...
Бульба, смажаніна і каўбаска,
Пакаштуйце, людцы, калі ласка!
Хлопец кажа дарагой дзяўчыне:
— Калі ласка! Будзеш гаспадыняй!..
Эх, жыццё збудуем мы прыгожа,
Ўсе з табой нягоды пераможам.
Гром грыміць. З нябёсамі размова:
— Калі ласка, цёплы дождж вясновы!
І не вельмі буйны і не рэдкі —
На сады, на пушчы, на палеткі,
На грыбы, на ягады, на кветкі...
— Калі ласка! — наш зварот бясконцы.
Мы гаворым ранішняму сонцу:
— Калі ласка, сонца, выйдзі з хмары,
Радасцю аблашчы² нашы твары,
Ты ўзнімі з сабою нашы мары!
— Калі ласка!.. — нашай роднай мовы
Шчырыя і ветлівыя словы.

¹ *Патэльня* — скаварада.

² *Аблашчыць* — агарнуць пяшчотай, ласкай, цеплынёй.

Беларускі выраз «калі ласка» сугучны з украінскім «будь ласка», аднак адрозніваецца ад рускага слова «пожалуйста». Беларусы ўжываюць свой выраз падчас ветлівага звароту, запрашэння, прапановы, выказваючы ўвагу, паважлівыя адносіны.

1. Як ставіцца аўтар да сваёй мовы? Прачытайце адпаведныя радкі верша.
2. Пра якія жыццёвыя сітуацыі згадвае паэт, калі чуе ветлівыя словы *калі ласка*?
3. Якія рысы беларускага нацыянальнага характару адзначае паэт? А якія адзначылі б вы: ветлівасць, сціпласць, гасціннасць, добразычлівасць, чуласць, працавітасць, спагадлівасць, памяркоўнасць, агрэсіўнасць, прагнасць, нецярпімасць, адасобленасць? Паразважайце, як гэта характарызуе беларусаў.
4. Знайдзіце ў вершы радкі, што паўтараюцца шмат разоў. Каму яны адрасаваны?

5. Назавіце вядомыя вам іншыя звароты ветлівасці. У якіх жыццёвых сітуацыях людзі іх выкарыстоўваюць?

6. Падрыхтуйцеся выразна прачытаць верш. Паспрабуйце пры чытанні перадаць яго агульны настрой, аўтарскія пачуцці, свае адносіны да твора. Паразважайце, якая інтанацыя — усхваляваная, урачыстая, даверлівая, замілаваная, спакойна-апавядальная — найбольш падыходзіць для чытання верша. Паслухайце аўдыязапіс верша «Калі ласка!».
7. Вывучыце верш на памяць.

Сёння ў свеце налічваецца больш за 6 тысяч моў, палова з іх пад пагрозай знікнення. Дзеля іх захавання 21 лютага абвешчана Міжнародным днём роднай мовы.

ЯЎГЕНІЯ ЯНІШЧЫЦ

«У творах паэтэса паўстала перад чытачом як пранікнёна-трапяткі і гранічна шчыры лірык, натхнёны любасцю да роднага краю, перш за ўсё беларускага Палесся, дзе нарадзілася, да яго сціплых, працавітых людзей і самой прыроды...» (Дзмітрый Бугаёў).

Мова

Чую тваю жаўруковую музыку
Ў скошаных травах мурожных¹.
Мова! Як сонца маё
 беларускае,
Ты свецішся словам кожным.
Цябе і заворвалі, і закопвалі,
І ўсё ж нашы продкі праз гора
Данеслі да нас цябе,
 родную, цёплую,
Жывую і непаўторную.
І калі ты мяне толькі паклічаш,
Памру за цябе без энку².
Нашу я любоў да цябе
 вялікую
У сэрцы сваім маленькім.

¹ *Мурожны* — пакрыты сакавітай густой травой (ад муро́г — сухадольная сакавітая трава).

² *Енк* — працяглы жаласны стогн, выкліканы болем або вялікім горам.

1. Якія выразныя словы ўжывае паэтэса, каб перадаць свае адносіны да беларускай мовы, выявіць уласныя пачуцці? Чым дарагая родная мова аўтару?
2. З чым параўноўваецца ў творы беларуская мова? Растлумачце гэта параўнанне.
3. Зачытайце радкі верша, якія сведчаць пра няпросты лёс нашай мовы. Як вы іх разумеете?
4. Якія аўтарскія перажыванні выказаны ў вершы:
 - а) гонар за беларускую мову;
 - б) захапленне яе багаццем, прыгажосцю, мілагучнасцю;
 - в) упэўненасць, што без роднай мовы жыццё чалавека непаўнаwartаснае;
 - г) жаданне шанаваць і берагчы сваю мову, каб захаваць яе для нашчадкаў;
 - д) перакананасць, што родная мова — найдаражэйшая ў свеце?
- 5. Вы прачыталі творы Петруся Броўкі і Яўгеніі Янішчыц, прысвечаныя беларускай мове. Што іх яднае: агульны настрой, змест, вобразы, выказаныя пачуцці, форма?
- 6. Паразважайце, чым з'яўляецца родная мова для кожнага чалавека:
 - а) крыніцай мудрасці і ведаў;
 - б) захавальніцай народных традыцый, гістарычнай памяці народа;
 - в) сродкам яднання людзей;
 - г) адзнакай культурнага ўзроўню асобы;
 - д) жыццёвай неабходнасцю;
 - е) спосабам зносін з суайчыннікамі;
 - ж) прадметам гонару і захаплення.
7. Якія ўласныя пачуцці вам хочацца перадаць пры чытанні верша?

АНАТОЛЬ ГРАЧАНИКАЎ

Не трэба жыць як набяжыць.
Так жыць на свеце трэба,
Каб да апошніх дзён любіць
Людзей, зямлю і неба.

Анатоль Грачанікаў.

Паэта захапляюць някідкія пейзажы і карціны, у сціпласці якіх мастак слова бачыць своеасаблівае хараство і прывабнасць. Вершам Анатоля Грачанікава ўласцівыя дакладнасць, выразнасць бачання, тонкасць адчуванняў, выяўленых у падобраных з густам фарбах і колерах.

* * *

Дрымотна ціснуцца кусты
Пад цёплы бок дубровы ціхай.
І ў цішыні за тры вярсты¹
Чуваць, як п'е вадзі ласіха.
О край мой родны! Я прашу:
Ратуючы ад пустазелля²,
Я сам расцераблю душу,
А ты мне дай свайго насення,
Каб мог я так сумленна жыць,
Каб і мяне ў ліхую невідзь
Ніхто не мог закабаліць,
Ніхто не мог ачужаземіць.

¹ *Вярста* — мера даўжыні, роўная 1,06 км.

² *Пустазелле* — дзікарослая расліна, якая засмечвае пасевы культурных раслін; тут: духоўнае збядненне, спусташэнне.

Шалеюць скразнякі эпох.
Я чую, як Айчына кліча
На раздарожжы ўсіх дарог
Не разгубіць свайго аблічча¹.

Якая ноч! Які спакой
На вечаровым аксаміце²!
І толькі недзе за ракой
Крычыць зямляк: «Пера-вя-зі-це-е!..»

1. Якія радкі верша найбольш уразілі, якія вобразы вам запамніліся?
2. Якім бачыць паэт сваё жыццёвае прызначэнне? Дакажыце, што ён найперш цэніць у людзях сумленне, самабытнасць, свабоду, незалежнасць, любоў да Радзімы, вернасць ёй. Ці

¹ *Згубіць аблічча* — тут: страціць сябе, сваё «я», сваю годнасць; здрадзіць сваім прынцыпам.

² *Аksamit* — шаўковая тканіна з мяккім ворсам; тут: мяккі, цёмны колер неба, наваколле ў прыцемках.

блізкія вам погляды паэта на жыццё, месца чалавека ў свеце? Абгрунтуйце свае меркаванні.

3. Верш пачынаецца і заканчваецца апісаннем ціхай ночы. Якія паэтычныя вобразы дапамагаюць перадаць спакой, гармонію ў прыродзе?

4. Што хвалюе, трывожыць паэта? Чаму ў час душэўнага ўзрушэння ён у сваіх думках звяртаецца да роднага краю па дапамогу, падтрымку?

Разгледзьце рэпрадукцыі карцін Уладзіміра Масленікава «Беларускія прасторы» і «Мая Беларусь» (гл. форзац 1). На першым палатне — бяскрайнія далячыні роднай зямлі. Цішыня і спакой пануюць над палямі, лясамі, маленькай вёсачкай, што прытулілася каля волатаў-дубоў, над магутнай ракой. Яркія фарбы ўражваюць свежасцю і чысцінёй. Маляўнічы пейзаж напоўнены святлом, водарам, празрыстым паветрам.

На карціне «Мая Беларусь» над неабсяжнымі прасторами ўзвышаюцца магутныя стромкія сосны. Пад крутым абрывам ззяе гладзь вады. Далей распасціраюцца бяскрайнія гаі. Высокае празрыстае неба з белымі пухнатымі аблокамі адбіваецца ў люстэрку возера.

Палотны мастака — своеасаблівы гімн у фарбах слаўтай і велічнай беларускай зямлі. А які ён, беларускі край, у вашым уяўленні?

Падрыхтуйце паводле верша і твораў жывапісу вуснае паведамленне «Мая Беларусь», з якім вы маглі б выступіць перад вучнямі пачатковых класаў.

Пра выразнае чытанне літаратурнага твора

Вядома, што ў мастацкім творы раскрываюцца думкі і перажыванні аўтара і створаных ім герояў — ад захаплення, радасці, гордасці, спачування, пяшчоты да рос-

пачы, болю, смутку, расчаравання, абурэння, крыўды, сораму... І пры чытанні выказаныя ў творы пачуцці неабходна перадаць голасам.

Выразнае чытанне — эмацыянальнае чытанне твора ў адпаведнасці з задумай пісьменніка і выяўленнем сваіх адносін.

У праявічых (эпічных) творах мова падобная да звычайнай, літаратурныя героі нагадваюць сапраўдных людзей. Таму нам лягчэй уявіць іх выгляд, адчуць хваляванні, аданіць паводзіны. Мы разважаем над творами, суадносім свае перажыванні з аўтарскімі. І вырашаем, *што* пры чытанні данесці да слухачоў і *як* гэта зрабіць (у якім тэмпе чытаць, з якой сілай голасу, з якой інтанацыяй).

Чытанне паэтычных твораў вымагае большых эмоцый, бо галоўнае ў паэзіі — не падзеі, а выказаныя пачуцці. Імкнучыся выразна прачытаць верш, мы выдзяляем голасам, інтанацыяй словы, найбольш значныя для перадачы аўтарскага перажывання. Важна вытрымаць паўзы, яны дапамагаюць акрэсліць закончанасць думкі, завершанасць намалёванай карціны. Асобныя паўзы супадаюць са знакамі прыпынку, іншыя расстаўляюцца ў адпаведнасці з сэнсам твора.

Каб падрыхтаваць выразнае чытанне верша, неабходна:

- уважліва прачытаць твор або праслухаць яго ў выкананні настаўніка;
- пастарацца ўявіць малюнкi і вобразы, створаныя паэтам;

- адчуць настраёвасць верша, нібы «прысвойць» перажыванні аўтара;
- перачытаць твор, вызначыць найбольш важныя словы ў вершаваных радках (расставіць лагічныя націскі), выдзеліць іх голасам;
- перадаць пры чытанні аўтарскія перажыванні і сваё ўражанне ад твора.

Прыгадаем верш Якуба Коласа «Слова — радасць, слова — чары...». Пазначаныя словы выдзеліце голасам, вытрымайце паўзы пры знаках прыпынку, прачытайце радкі з пранікнёнай, даверлівай інтанацыяй:

*Слова — радасць, слова — чары,
Вобраз вечна юных вёсен,
Ёсць ты ўсюды: у сонцы, у хмары,
Ты глядзіш праз неба просінь.
Лашчыш слых мой, слова-ззянне,
Атуляеш сэрца ласкай,
Ноч і вечар, дзень, світанне
Абняло ты, слова-краска.*

Выразнае чытанне — пэўнае майстэрства. Яно дасягаецца працай. Пачынаць трэба з авалодання сваім голасам. Старайцеся правільна вымаўляць гукі, словы, сказы, інтанаваць сваё чытанне. Чытайце ўдумліва і эмацыянальна.

1. Якое чытанне называюць выразным? Для чаго, на вашу думку, неабходна вучыцца выразнаму чытання?

2. Выберыце верш, які вам спадабаўся. Самастойна папрацуйце над ім з апорай на памятку.

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

«Я хачу правесці вас па зямлі, якая для мяне — і, мабыць, не толькі для мяне — даражэйшая за ўсё, самы ўтульны і чароўны кут.

Якая яна, мая зямля? Гэта залатыя палі збажыны з сінімі вочкамі васількоў, светлыя ад бяроз гаі, што аглухлі ад птушынага звону, і пушчы, дзе горда нясуць свае кроны алені. Гэта бясконцыя жылы рэк, у якіх плешчуцца бабры і рыба на захадзе сонца, і гэта амаль адзінаццаць тысяч азёр, чыстых, як усмешка дзіцяці» (Уладзімір Караткевіч).

Бацькаўшчына

Дагарэў за брамай¹ небакрай,
Месяц паміж воблачкаў плыве.
Выйду зноў, як у мінулы май,
Басанож прайдуся па траве.
Дымная, сцюдзёная раса,
Цёмныя ў траве ад ног сляды.
А такога рослага аўса
Я не бачыў доўгія гады.
Бач, хмызы² спляліся, як павець³,
Светлякі мігцяць, гараць святлей.

¹ *Бра́ма* — вароты ў двор дома.

² *Хмызы́* (*хмызня́к*) — зараснік, кустоўе.

³ *Паве́ць* (*паве́тка*) — пляцоўка пад страхой на слупах, дзе трымаюць розныя сельскагаспадарчыя прылады.

Перад тым як звонка ў лозах пець,
Прачышчае горла салавей.
Лашчыцца трава да босых ног.
З далніх паплавоў¹ плыве ракой
Ледзь прыкметны сумны халадок —
Подых юні² ўходзячай маёй.

<...>

Ціха цмокае ў сне рака.
О, як добра, як прыгожа жыць!
Раска³, як русалчына луска,
На вадзе ад месяца гарыць.
А вакол травіцы роснай рай
І бярозак белая сям'я.
Мой чароўны беларускі край,
Бацькаўшчына светлая мая!

¹ *Поплаў* — луг у пойме ракі.

² *Юнь* — юнацтва, маладосць.

³ *Рэска* — водарасці ў выглядзе маленькіх круглых пласцінак.

1. Якое ўражанне пакінуў верш? Якія малюнкi прыроды, створаныя паэтам, уяўляюцца вам пры чытанні твора?
2. Чаму, на вашу думку, менавіта вечар абраў паэт для стварэння паэтычнага вобраза Бацькаўшчыны?
3. Прачытайце радкі верша, дзе найбольш дакладна перадаюцца душэўны стан паэта, яго хваляванні і перажыванні. Якія паэтычныя вобразы вам спадабаліся?
4. Паспрабуйце растлумачыць наступныя выразы: *дымная, сцюдзёная раса; прачышчае горла салавей; сумны халадок; раска, як русалчына луска; травіцы роснай рай*.
5. Якім паўстае ў вершы вобраз Радзімы? Чаму паэт называе Бацькаўшчыну *светлай*, родны край — *чароўным*? Знайдзіце ў тэксце выразныя доказы таго, што аўтар з вялікай пашчотай, замілаваннем, любоўю ставіцца да сваёй зямлі.

Разгледзьце рэпрадукцыі карцін Вітольда Бялыніцкага-Бірулі «Зацвіла калужніца¹» і Эдуарда Рымаровіча «Старыца»². Звярніце ўвагу на вобразы, фарбы, дэталі, кампазіцыю карцін.

На першым мастацкім палатне — веснавы пейзаж. У цэнтры — асветленая сонцам рачулка, у ёй адбіваецца блакіт неба з белымі аблокамі. На прыэднім плане — пакрыты маладой зелянінай рачны бераг, на вадзе — бутончыкі далікатнай лотаці. Насупраць віднеюцца кволыя маладыя дрэўцы, удалечыні паўстае густы лес. Пейзаж напоўнены ціхай радасцю, спакоем.

¹ *Калужніца (лотаць)* — шматгадовая травяністая расліна з жоўтымі кветкамі, сустракаецца на балотах, сажалках.

² *Старыца (старарэчка, старык)* — частка былога рэчышча. Старыца звычайна мае серпа- або петлепадобную форму.

На другой карціне — старое абмялелае рэчышча некалі паўнаводнай рэчкі. Ціхі куточак прыроды зачароўвае чысцінёй і яркасцю фарбаў, буйствам расліннасці. Радуюцца жыццю дрэвы, трава, кветкі.

Знайдзіце ў вершы радкі, якія падаліся вам найбольш сугучнымі з пейзажамі мастакоў.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛА

1. Перачытайце на с. 6 задачы да раздзела «Мой чароўны беларускі край...». Ацаніце сябе, наколькі вы справіліся з імі.

2. Паразважайце над пытаннямі падрубрыкі «Варта задумацца».

3. Якія вершы з раздзела вам найбольш спадабаліся, якія вобразы запомніліся?

4. Беларуская мова — якая яна ў вашым уяўленні? Складзіце яе характарыстыку, карыстаючыся «воблакам слоў». Звярніце ўвагу на іх мілагучнае, пяшчотнае гучанне.

крыніца
Радзіма
казка
калі ласка
калыска
святая
зорка
матуля
жыта
мова
народ
сумленнасць
пяшчота

5. Выкарыстайце інтэрнэт-рэсурсы і падрыхтуйце прэзентацыю ілюстрацый да раздзела «Мой чароўны беларускі край...».

6. Выканайце тэставае заданне да тэмы «Роднае слова».

За смугою стагоддзяў

Вусная народная творчасць

Цудоўны скарб у творчасці народнай
Для нас сабраны мудрымі дзядзямі.
Яго адкінуць — значыць без пашаны
Паставіцца да продкаў працавітых.

Уладзімір Дубоўка.

Неабходна ведаць

- ♦ Чым адметныя народныя казкі, легенды, загадкі, прыказкі, прыкметы і павер'і.

Пажадана навучыцца

- ♦ Цікава расказваць вывучаныя казкі і легенды.
- ♦ Складаць (па магчымасці) уласныя казкі і загадкі.

Варта задумацца

- ♦ Чаму беларускі народ з пакалення ў пакаленне перадаваў і захоўваў вусную народную творчасць?
- ♦ Чаму сучаснаму чалавеку трэба вывучаць, зберагаць і прапагандаваць фальклор свайго народа?

Літаратурная размінка

У пачатковых класах вы пазнаёміліся з рознымі жанрамі вуснай народнай творчасці. Вызначце, якім жанрам фальклору адпавядаюць прыведзеныя творы або ўрыўкі з іх.

Творы або ўрыўкі з іх	Жанры фальклору
1. Добра таго вучыць, хто хоча ведаць. 2. Не куст, а з лісточкамі, не кашуля, а сшыта. 3. Дзятлы дзюбамі дзяўблі дзеравяшку. 4. Вароны садзяцца на верхавіны дрэў — будзе вецер. 5. Баю-баюшкі-баю, Не лажыся на краю. Не лажыся на краёк, Прыйдзе шэранькі ваўчок, Ён ухопіць за бачок. 6. Жавароначкі, прыляціце, Зямлю-матухну абудзіце І дожджыкам напаіце, Каб травачкі нарасціла І волікаў накарміла. 7. Касіў на лузе касец. Змарыўся і сеў пад кустом адпачыць. Дастаў торбачку, развязаў і пачаў есці. Выходзіць з лесу галодны воўк. Бачыць — касец пад кустом сядзіць і нешта есць. Падышоў да яго воўк: — Ты што ясі, чалавеча? — Хлеб, — адказвае касец...	а) скорогаворка; б) песня-калыханка; в) прыкмета; г) загадка; д) казка; е) прыказка; ж) песня-вяснянка

Пра вусную народную творчасць

За шматлікія стагоддзі сваёй гераічнай гісторыі наш таленавіты народ стварыў найбагацейшую духоўную спадчыну — безліч цудоўных паданняў, легенд, казак, песень, загадак, прыказак, прыкмет і павер'яў. Гэтыя творы вусна (паколькі яшчэ не было пісьмовай літаратуры) перадаваліся з пакалення ў пакаленне. Кожны, хто расказваў легенду, казку ці спяваў песню, звычайна забываўся на нешта ў змесце або свядома замяняў, дадаваў сваё, фантазіраваў, прыдумляў. З цягам часу імя першага аўтара забывалася, і вусныя творы становіліся калектыўнымі. Таму мы зараз гаворым, што аўтар нашага духоўнага нацыянальнага багацця — народ.

Вусную народную творчасць яшчэ называюць **фальклорам**, што ў перакладзе з англійскай мовы азначае 'народная мудрасць'. Фальклорныя творы былі цесна звязаны са штодзённым жыццём чалавека. Яны ўвабралі ў сябе веды, вопыт многіх пакаленняў беларусаў, іх назіранні за навакольным светам, роздум пра месца чалавека ў ім. У фальклоры ўвасоблены духоўныя памкненні і спадзяванні нашых продкаў. Таму вусную народную творчасць лічаць паэтычнай гісторыяй народа.

У старажытнасці вусная народная творчасць была непарыўна звязана з іншымі відамі мастацтва: танцамі, народнымі гульнямі, святамі і відовішчамі. Нацыянальны фальклор і сёння жывіць творчасць беларускіх пісьменнікаў сваімі сюжэтамі і вобразамі.

1. Калі і як узнікла вусная народная творчасць?
2. Якія фальклорныя творы вы ведаеце?

НАРОДНЫЯ КАЗКІ

Літаратурная размінка

Прыгадайце свае любімыя беларускія народныя казкі. Патлумачце, чым яны вам падабаюцца.

Пра казкі

Казка — займальны аповед пра неверагодныя і фантастычныя падзеі і прыгоды.

Відаць, няма на свеце дзяцей, якія не любілі б казак. Праўда, і дарослыя часта праяўляюць да іх цёплыя пачуцці, хоць і не заўсёды ў гэтым прызнаюцца. Чаму ж людзі так лагодна ставяцца да гэтых народных твораў? Казкі здзіўляюць нас сваім багаццем, захоплваюць зместам, зачароўваюць гучаннем. У іх адлюстравана мара нашых далёкіх продкаў пра лепшую долю.

У казках заўсёды перамагаюць дабро і справядлівасць, высока цэняцца людская дружба і ўзаемадапамога, сумленнасць і надзейнасць.

У чарадзейных казках дзейнічаюць незвычайныя героі (казачныя асілкі, волаты) і простыя людзі, смелыя, працавітыя, знаходлівыя. Ім дапамагаюць добрыя чараўнікі, сілы прыроды, жывая і мёртвая вада, жывёлы і розныя істоты — конь, ваўчыца, свінка, птушка, рыбка. Асобную ролю выконваюць цудадзейныя прадметы: чароўны меч, дудачка, гуслі-самагуды, боты-скараходы, дыван-самалёт, тапор-самасек, цудоўны збанок, залатыя рэчы (пярсцёнак, яблык, пяро, яблынька). Казачныя героі змагаюцца са злом і заўсёды выходзяць пераможцамі. Ім супрацьстаяць страшныя істоты, надзеленыя звыш-

натуральнымі магчымасцямі: шматгаловы Змей, паганы Цмок, Кашчэй Бессмяротны, Баба Яга. У абмалёўцы казачных вобразаў звычайна выкарыстоўваюцца элементы перабольшвання.

У казках п р а ж ы в ё л дзейнічаюць адметныя персанажы: ліса, воўк, мядзведзь, заяц, баран, сабака, кот, певень і г. д. Сваімі паводзінамі ўсе яны нагадваюць людзей — добрых, сціплых, працавітых, надзейных, разумных або зайздросных, хітрых, жорсткіх, разбэшчаных.

Героі б ы т а в ы х казак — багатыя, прагныя, баязлівыя, гультаяватыя паны і іх памагатыя і бедныя сяляне, якія перамагаюць багаццяў сваім розумам, мудрасцю, працавітасцю, знаходлівасцю. Бытавыя казкі вылучаюцца тонкім гумарам.

Казкі маюць некалькі адзнак, якія адрозніваюць іх ад іншых твораў вуснай народнай творчасці: *трохразовыя пайторы, магічныя лічбы* (3, 7, 9), традыцыйныя *зачыны*: «Жылі-былі», «Было яно ці не было, праўда ці няпраўда — паслухаем лепш, што казка кажа», адпаведныя *канцоўкі*: «Тут і казцы канец, а хто слухаў — маладзец», «Вам казка, а мне абаранкаў вязка».

У казках сцвярджаюцца лепшыя чалавечыя якасці: адданае сяброўства, бескарыслівасць, працавітасць, кемлівасць¹ — і асуджаюцца няўдзячнасць, сквапнасць, нахабства, лянота, іншыя заганы. Мова народных казак адметная: трапная, простая, зразумелая, вобразная.

Беларускія народныя казкі — наша нацыянальнае багацце, наш гонар, імі захапляюцца не толькі беларусы, але і жыхары іншых краін свету.

¹ *Кемлівасць (кемнасць)* — здагадлівасць, востры розум.

1. Чаму і за што дарослыя і дзеці любяць народныя казкі?
2. Якія віды фальклорных казак вы ведаеце?
3. Назавіце персанажаў казак пра жывёл. Каго нагадваюць вам іх паводзіны?
4. Чым адметныя бытавыя казкі?
5. Пра што звычайна апавядаюць чарадзейныя казкі? Якія героі дзейнічаюць у іх?
- 6. Паглядзіце відэафільм «Беларускія народныя казкі». Паразважайце надсэнсам выказвання Максіма Танка: «Усіх нас гадуюць матчыны казкі...».
- 7. Раскажыце сваю любімую народную казку. Намалюйце да яе ілюстрацыю і выкарыстайце падчас свайго аповеду.

Разумная дачка

Жыў адзін бедны чалавек з жонкаю. Нарадзілася ў іх дачка. Прышлося спраўляць радзіны. А ў чалавека таго ні хлеба, ні да хлеба. Чым гасцей частаваць?

Пайшоў бядняк на рэчку па ваду. Аж бачыць — ляжыць у кустах цялушка. Ды такая слабая, што сама і не ўстане.

Прынёс ён цялушачку дахаты і кажа жонцы:

— Давай зарэжам яе: будзе чым гасцей пачаставаць.

Спадабалася жонцы цялушачка — такая рыжанькая ды лысенькая.

— Не, — адказвае яна, — хай лепш гадуецца.

— Дык яна ж зусім кволенькая¹. Яе, відаць, нехта знарок выкінуў, каб у хляве не здохла.

— Нічога, можа, як і выгадуем. Падрасце дачка — будзе ёй малако.

¹ Кво́ленькі (ад кво́лы) — сла́бы, хваравіты.

Паслухаў чалавек жонку, і пачалі яны гадаваць цялушачку.

Акрыяла¹ тая, расце як на дражджах. І дачка таксама расце. Ды такая разумніца ўдалася, кемлівая.

Вырасла з лысенькай цялушкі слаўная карова. Пачала яе дзяўчынка ў поле ганяць.

Загледзеўся аднойчы багаты сусед на карову бедняка.

— Дзе ты яе ўзяў? — пытаецца.

Бядняк і расказаў яму ўсё, як было.

— Эге, — кажа багацей, — дык гэта ж мая цялушка! Я выкінуў яе — не думаў, што яна на ногі ўстане. А калі так — забяру сваю карову назад...

¹ *Акрыяць* — набрацца сіл, прыйсці ў ранейшы нармальны стан пасля хваробы, жыццёвых выпрабаванняў, бяды; ачуняць, выздаравець.

Зажурыўся¹ бедны чалавек.

— Я ж яе гадаваў, — кажа. — І яна цяпер мая.

Не згаджаецца багаты:

— Не аддасі па-добраму — пойдзем да пана на суд.

Што рабіць? Пайшлі да пана на суд.

Багаты падаў пану руку, прывітаўся: вядома, багаты з багатым — свае людзі.

— Сядайце, — кажа яму пан.

Багаты сеў у крэсла, а бедны стаіць ля парога. Пан на яго нават не глядзіць.

— Ну, што добрага скажаце? — пытаецца пан у багатага.

— Ды вось, пане, якая справа, — пачаў скардзіцца багаты. — Сем гадоў таму гэты чалавек забраў маю цялушку і цяпер не аддае.

Выслухаў пан і бедняка. А потым і кажа ім:

— Добра. Суд мой будзе такі. Загадаю я вам тры загадкі: «Што на свеце сыцей² за ўсё?», «Што на свеце саладзей за ўсё?», «Што на свеце шпарчэй за ўсё?». Хто адгадае, таму і карова дастанецца. Ідзіце дахаты, падумайце. Заўтра прыйдзеце з адгадкамі.

Вярнуўся бедны чалавек дахаты, сеў і плача.

— Чаго ты, тата, плачаш? — пытаецца дачка.

— Ды так і так, — адказвае бацька. — Хоча багаты сусед адабраць у нас карову. Пайшлі мы з ім да пана на суд. А той загадаў нам тры загадкі. Хто з нас адгадае, таму і карова дастанецца. Дзе ж мне адгадаць тыя загадкі!

— А якія, тата, загадкі? — пытаецца дачка.

Бацька сказаў.

¹ *Зажурыцца* — засумаваць, замаркоціцца.

² *Сыцей (ад сыты)* — тлусцей, таўсцей.

— Нічога, тата, не турбуйся, — кажа дачка. — Кладзіся спаць. Раніца за вечар мудрэйшая: заўтра што-небудзь прыдумаем.

А багаты прыйшоў дадому і радуецца:

— Ну, баба, карова будзе наша! Трэба нам з табою толькі адгадаць тры загадкі: што на свеце сыцей за ўсё, што салатзей за ўсё і што шпарчэй за ўсё.

— Вось дзіва! — усміхнулася жонка. — Тут і адгадаць няма чаго. Сыцей за нашага рабога парсюка нікога на свеце няма. Салатзей за ліпавы мёд ад нашых пчол таксама нічога няма. А шпарчэй за нашага гнедага¹ жарабца ніхто не зможа бегчы: ён жа як памчыцца, дык і вецер не дагоніць!

— Праўда, — згадзіўся багацей, — так я і скажу пану. Назаўтра прыходзяць бедны з багатым да пана.

— Ну што, адгадалі мае загадкі? — пытаецца пан.

Багаты выйшаў наперад:

— Ды тут і адгадаць няма чаго: нікога на свеце няма сыцей за майго рабога парсюка, салатзей за ліпавы мёд ад маіх пчол і шпарчэй за майго гнедага жарабца.

— А ты, — пытаецца пан у бедняка, — адгадаў?

— Адгадаў, пане: няма нічога сыцей за зямлю, бо яна ўсіх корміць; няма нічога салатзей за сон, бо хоць якое гора, а заснеш, дык і забудзешся; няма нічога шпарчэй за людскія думкі, бо сам ты яшчэ тут, а думкі ўжо далёка-далёка.

Правільна адгадаў бядняк! Прышлося пану прысудзіць яму карову.

¹ Гнёды (гняды) — чырвона-рыжы з чорным хвостом і грывай (пра масць каня).

— Хто гэта цябе навучыў адгадаць мае загадкі? — пытаецца пан у бедняка.

— Мая дачка-сямігодка.

Здзівіўся пан: не можа таго быць, каб такая малая беднякова дачка адгадала яго загадкі! Захацелася яму паглядзець на разумную дзяўчынку. Прыехаў ён аднойчы да бедняка, а той якраз з жонкаю ў полі быў.

Сустрэла пана беднякова дачка-сямігодка.

— Дзяўчынка, — пытаецца пан, — да чаго мне коней прывязаць?

Паглядзела дзяўчынка на сані і калёсы, што стаялі на двары, і кажа:

— Можаш да зімы прывязаць, а можаш і да лета.

Пан і вочы вылупіў: як гэта можна коней прывязаць да зімы або да лета? Смяецца, відаць, з яго гэта дзяўчо!

— Ну, хоць да саней прывяжы, а хоць да калёс, — растлумачыла дзяўчынка.

Бачыць пан, што беднякова дачка сапраўды надта разумная. Нават дарослы да такога не дадумаецца.

Пагаварыў пан з дзяўчынкай і паехаў, а ёй сказаў, каб бацька да яго прыйшоў. Увечары пайшоў бядняк да пана.

— Сапраўды, — кажа пан, — разумная твая дачка. Але я ўсё ж разумнейшы.

Даў пан бедняку рэшата¹ яек.

— На, — кажа, — занясі дачцэ і скажы, каб яна пасадзіла на іх квактуху ды вывела мне да заўтра куранят на сьнеданне. А не зробіць гэтага — загадаю бізуноў² даць.

Прыйшоў бядняк дахаты засмучаны. Сеў на лаву і плача.

¹ *Рэшата* — лёгкая пасудзіна ў выглядзе высокага драўлянага абруча з донцам-сеткай (для прасейвання мукі).

² *Бізу́н* — раменная плётка з кароткай ручкай; нагайка.

— Чаго ты, тата, плачаш? — пытаецца дачка.

— Ды вось, дачушка, бяда якая: загадаў табе пан новую загадку, — і паказаў на рэшата з яйкамі. — Скажаў, каб ты на гэтыя яйкі квактуху пасадзіла і вывела куранят да заўтра яму на сьнеданне. Хіба ж гэта можна зрабіць?

Дачка падумала і кажа:

— Нічога, тата. Заўтра што-небудзь прыдумаем. А пакуль што бяры, мама, гэтыя яйкі, пячы яечню на вячэру.

Раніцай дачка гаворыць бацьку:

— На табе, тата, гаршчок, ідзі да пана. Скажы, каб ён за дзень хмызняк высек, поле ўзараў, проса пасеяў, зжаў ды ў гэты гаршчок насыпаў — куранят карміць.

Пайшоў бацька да пана, падаў яму пусты гаршчок і сказаў усё, як дачка загадала. Пан падкруціў вусы, паморшчыўся і кажа:

— Разумная твая дачка, ды я ўсё ж разумнейшы.

Узяў ён тры сцяблінкі лёну, падаў бедняку:

— Скажы дачцэ, каб яна да заўтра лён сцерла, спрала, выткала і пашыла мне з яго кашулю.

Вярнуўся бацька дахаты засмучаны. Дачка пытаецца:

— Што сказаў табе пан?

Падаў бацька ёй тры сцяблінкі лёну і раскажаў, што пан загадаў.

— Нічога, — адказвае дачка, — кладзіся спаць: заўтра што-небудзь прыдумаем.

Назаўтра дае дачка бацьку тры кляновыя дубчыкі і кажа:

— Занясі пану і папрасі, няхай ён іх пасадзіць, за адну ноч вырасціць і зробіць варштат¹ для кроснаў, каб было на чым палатно яму для кашулі выткаць.

¹ *Варштат* — каркас пад кросны (ручны ткацкі станок).

Пайшоў бядняк да пана, падаў тры дубчыкі і сказаў, як дачка навучыла.

Пачырванеў пан і кажа:

— Разумная твая дачка — нічога не скажаш. Ды я ўсё ж разумнейшы! Перадай ёй, каб яна да мяне не пехатою прыйшла, не на кані прыехала, не голая і не адзетая і каб падарунак мне прынесла, а я каб не мог яго прыняць. Калі зробіць усё гэта, то вазьму яе за дачку — вырасце, пані будзе! А не зробіць — дрэнна ёй будзе...

Вярнуўся бацька яшчэ больш засмучаны.

— Ну што табе, тата, пан сказаў? — пытаецца дачка.

— Ды вось, дачушка, нарабіла ты сваімі адгадкамі бяды і нам, і сабе...

І раскажаў пра новае заданне пана.

Дачка засмяялася:

— Нічога, тата. Як-небудзь перахітрым пана і на гэты раз. Злаві ты мне толькі жывога зайца.

Пайшоў бацька ў лес, паставіў сілок¹ і злавіў зайца.

Дачка закруцілася ў рыбацкую сетку замест сукенкі, села на кіёк і паехала з зайцам да пана.

Пан стаіць на ганку і дзівіцца — зноў перахітрыла яго беднякова дачка! Узлаваўся ён і нацкаваў² на яе сабак — думаў, што тыя разарвуць разумніцу. Дзяўчынка выпусціла з рук зайца — сабакі і памчаліся за ім. Падышла яна да пана.

— Лаві, — кажа, — свой падарунак: вунь у лес пабег...

¹ *Сілок* — прыстасаванне ў выглядзе петляў для лоўлі птушак і дробных жывёлін; пастка.

² *Нацкаваць* — падахвоціць да нападу, натравіць.

Прыйшлося пану ўзяць разумную дзяўчынку за дачку. Паехаў неўзабаве пан за мяжу, а дзяўчынцы сказаў:

— Глядзі ж, каб ты тут без мяне не судзіла маіх людзей, бо дрэнна табе будзе.

Засталася дзяўчынка адна ў маёнтку¹.

Здарылася ў гэты час такая справа. Пайшлі два дзядзькі на кірмаш. Адзін купіў калёсы, другі — кабылу. Запрэгли кабылу ў калёсы і паехалі дамоў. Па дарозе спыніліся адпачыць. Ляглі і паснулі. А як прачнуліся, бачаць — бегае ля калёс малое жарабя. Дзядзькі заспрачаліся.

Той, чые калёсы былі, кажа: «Жарабя маё — гэта мае калёсы ажарабіліся!» А той, чыя кабыла, сваё даводзіць: «Не, жарабя маё — гэта мая кабыла ажарабілася!»

Спрачаліся-спрачаліся і вырашылі ехаць да пана на суд. Прыехалі, а пана няма дома.

¹ *Маёнтak* — гаспадарка памешчыка (жылыя і гаспадарчыя будынкі, прадпрыемствы і інш.) разам з зямельнымі ўгоддзямі.

— Рассудзі хоць ты нас, — просяць дзядзькі прыёмную дачку пана.

Даведалася дзяўчынка, што ў іх за справа, і кажа:

— Няхай той з вас, чыя кабыла, выража яе з калёс ды вядзе ў адзін бок, а той, чые калёсы, няхай цягне іх на сабе ў другі бок. За кім жарабя пабяжыць, той і гаспадар яго.

Дзядзькі так і зрабілі. Жарабя пабегла за кабылаю. На гэтым спрэчка ў іх скончылася.

Вярнуўся пан з-за мяжы і дачуўся, што прыёмная дачка без яго суд учыніла. Узлаваўся, нарабіў крыку:

— Што ж ты не паслухала мяне? Бяры сабе з маёнтка, што пажадаеш, ды ідзі дахаты, каб я цябе больш не бачыў!

— Добра, — кажа дзяўчынка. — Але мне хочацца на адыход цябе квасам пачаставаць.

— Частуй, — буркнуў пан. — Толькі хутчэй.

Напаіла дзяўчынка пана, ён і заснуў. Загадала тады яна слугам запрэгчы каня і палажыць пана ў карэту, села сама і павезла яго дахаты. Дома з бацькам выцягнулі пана з карэты, перанеслі ў сенцы ды паклалі на салому.

— Вось табе, — кажа, — пасцель замест пярын. Ачухайся тут.

Прачнуўся назаўтра пан і дзівіцца: дзе ж гэта ён? Убачыў сваю прыёмную дачку, якую прагнаў, і пытае:

— Чаму я тут, у мужыцкай хаце, ляжу?

— Сам так захацеў, — смяецца дзяўчынка. — Ты сказаў мне: «Бяры сабе з маёнтка ўсё, што пажадаеш, ды ідзі дахаты». Я і ўзяла цябе. Уставай ды ідзі замест бацькі паншчыну¹ адбываць. Ты мужык дужы, работнік з цябе будзе нядрэнны.

¹ *Паншчына* — абавязковая прымусовая праца на пана.

Пачуў гэта пан, усхапіўся на ногі і так драпануў¹, што толькі яго і бачылі. Нават ад коней з карэтаю адрокся.

1. Як апісваецца ў казцы разумная дачка? У якія складаныя жыццёвыя сітуацыі яна трапляла, як іх вырашала? Дакажыце, што гэта дзяўчынка надзвычай кемлівая, дасціпная.

2. Якія іншыя героі дзейнічаюць у казцы? Што можна сказаць пра іх чалавечыя якасці?

3. Хто з казачных персанажаў выклікае ў вас сімпатыю, каму вы спачуваеце? Што асуджаецца ў казцы? Чаму можна навучыцца ў герояў казкі?

4. Дакажыце, што твор «Разумная дачка» з'яўляецца казкай.

5. Перачытайце казку, падзяліце яе на сэнсавыя часткі, самастойна складзіце план для пераказу.

Сюжэт казкі «Разумная дачка» з невялікімі адрозненнямі сустракаецца ў вуснай народнай творчасці ўкраінцаў і рускіх. У гэтым вы можаце пераканацца, калі звернеце ўвагу на ілюстрацыі да асобных выданняў кніг. Пазнаёмцеся і параўнайце іх паміж сабой.

Ілюстрацыя да рускай казкі «Разумная дачка»

Ілюстрацыя да ўкраінскай казкі «Разумная дачка»

¹ *Драпануць* — хутка ўцячы.

Літаратурная размінка

1. Прывядзіце прыклады чарадзейных казак, якія вывучалі ў пачатковых класах.

2. У чым заключалася чарадзейства галоўнага героя казкі «Музыка-чарадзей»?

3. Назавіце асноўныя асаблівасці чарадзейных казак.

Залаты птах

Былі ў аднаго чалавека тры сыны: два разумныя, а трэці — дурны.

Старэйшы сын, Сцяпан, умеў на скрыпцы іграць, сярэдні, Піліп, — на дудцы, а меншы, Іван, ні да чаго спрыту не меў: сядзеў у запечку ды лучынкi¹ стругаў.

Вырасла ў таго чалавека ў садзе яблынька, а на ёй — залатыя яблыкі. Цешыцца бацька з яблыкаў, і сыны цешацца. Кожную раніцу ў сад ходзяць глядзець, ці цэлыя.

Праверылі гэтак аднаго разу — не хапае яблыка! І на другую раніцу не далічыліся аднаго яблыка...

Засумаваў бацька. «Відаць, — думае, — нейкі злодзей панадзіўся² ў сад цягацца». Кажа ён старэйшаму сыну, Сцяпану:

— Ідзі ты, сынку, пільнаваць яблыкі.

Прыставіў увечары Сцяпан да яблыні драбіны³, залез на іх, сядзіць ды на скрыпцы іграе. Усю ноч іграў, а пад дзень дужа спаць захацелася — ён і задрамаў. Раптам праз сон чуе: нешта над галавою моцна зашумела, залопала.

¹ *Лучынка* — тонкая і доўгая сухая шчэпка, якой даўней асвятлялі сялянскія хаты.

² *Панадзіцца* — набываць звычку рабіць што-небудзь непажаданае.

³ *Драбіны* — прыстаўная лесвіца.

Прахапіўся Сцяпан, працёр вочы — нідзе нікога няма, толькі аднаго яблыка не хапае...

Вярнуўся ён да бацькі маркотны¹.

— Не ўпільнаваў, — кажа, — злодзея: зноў адзін яблык сарваў...

На другую ноч сярэдні сын, Піліп, кажа:

— Пайду я пільнаваць. Быць таго не можа, каб не ўпільнаваў!

Пайшоў ён, прымасціўся на драбінах ды выцінае² сабе на дудцы розныя мелодыі. Усю ноч іграў, а пад дзень спаць захацелася — ён і задрамаў. Раптам праз сон чуе: нешта над галавою моцна зашумела. Пакуль прачнуўся — зноў аднаго яблыка няма!

Брыдка яму ў хату ісці, ды што зробіш: не дапільнаваў злодзея.

На трэці дзень меншы сын, Іван, кажа:

— Дрэнные з вас, браты, вартаўнікі. Вось я пайду, як бы там ні было, а прыпільную злодзея.

Усе толькі пасмяяліся з яго гаворкі: ат, вядома, дурань!

Набраў Іван цэлы жмут³ лучынак і пайшоў на варту. Сядзіць на драбінах, стругае лучынкi ды песенькі пад нос сабе мармыча.

Пачало на дзень займацца. Чуе Іван — нешта здалёку зашумела. Стаіўся ён, углядаецца. Аж бачыць — ляціць да яблыні вялікі залаты птах. Падляцеў блізка і хацеў яблык схапіць, а Іван злаўчыўся ды цап яго за доўгі хвост!

¹ *Маркóтны* (ад *маркóта* — туга, сум, журба) — сумны, тужлівы, журботны, моцна заклапочаны.

² *Выціна́ць* — тут: выводзіць мелодыю, старанна іграць (на музycznym інструменце).

³ *Жмут* — невялікі скрутак, звязак чаго-небудзь.

Вырваўся птах і паляцеў без яблыка. Глядзіць Іван, аж у яго руцэ тры залатыя пярэ засталіся.

Прыбег ён у хату, пабудзіў усіх.

— Глядзіце, — кажа, — я злодзея дапільнаваў і тры пярэ ў яго з хваста вырваў...

Паглядзелі браты і пачырванелі ад сораму, што не яны, а дурань славы даказаў. Узяла іх зайздрасць.

— Добра ж, — кажа старэйшы брат, — паеду я ў свет залатога птаха шукаць.

Узяў ён адно пярэ для прыметы, набраў харчоў, грошай на дарогу ды паехаў.

Мінула з паўгода, а ні Сцяпана, ні птаха няма. Тады сярэдні брат кажа бацьку:

— Паеду хіба я шукаць залатога птаха. Можа, заадно і брата знайду.

Набраў і ён усялякіх прыпасаў на дарогу ды паехаў. Мінуў цэлы год, а ні братоў, ні птаха і слыхам не чуваць.

Бядуе бацька, а Іван стругае лучынкi ў запечку ды мармыча сабе пад нос:

— Трэба, мусіць, мне самому ў дарогу выбірацца.

Падумаў бацька ды і не стаў яму пярэчыць.

Нічога не ўзяў Іван з сабою: ні грошай, ні хлеба. Толькі ўзяў трэцяе пярэ, кiй у рукі і ножык-сцізорык, той, якім лучынкi стругаў. І пайшоў пехатою залатога птаха шукаць.

Ідзе ён, ідзе, а ўжо і вечарэць пачынае. Чуе ён воўчы голас недалёка.

Пайшоў на той голас. Бачыць — сядзіць у глыбокай яме старая ваўчыха.

— Ты чаго тут выеш? — пытаецца Іван у ваўчыхі.

— Ды вось бяда якая, — адказвае ваўчыха, — бегла на паляванне, а трапіла ў яму... Памажы мне, добры чалавек, выбрацца адсюль. Я табе чым хочаш адплачу.

Іван кажа:

— Ты, старая ваўчыха, усюды гайсаеш¹, усюды бываеш: ці не скажаш мне, дзе жыве залаты птах? Калі скажаш, то вызвалю цябе з ямы.

— І скажу табе, і нават завяду да яго, — просіцца ваўчыха.

— А не падманеш?

— Не.

Прынёс Іван дзве жардзіны сукаватыя, апусціў у яму. Выскачыла ваўчыха па жэрдках наверх і кажа Івану:

— Дзякую за ратунак. А цяпер сядай на мяне, я цябе хутчэй завязу туды, чым ты сам дойдзеш.

Сеў Іван на ваўчыху, тая і паджгала², не разбіраючы дарогі: па палях, па лясках, па балотных кустах. Іван толькі за шыю трымаецца, каб не зваліцца.

Прымчалася ваўчыха да мора. Спынілася і кажа Івану:

— Пасядзі тут крыху, а я пабягу дзе гуску пашукаю. Трэба табе добра падсілкавацца, каб дужы быў, бо вялікая работа цябе чакае.

Сеў Іван на беразе мора, пачаў на хвалі глядзець. Шумяць яны, гайдаюцца. Цікава! Глядзеў, глядзеў ды і заснуў. Доўга ён спаў ці коратка, аж прыбягае ваўчыха з

¹ *Гайсаць (гойсаць)* — хутка і мітусліва рухацца, бегаць (у пошуках чаго-небудзь).

² *Паджгаць* — хутка ісці або бегчы.

гускаю. Пабудзіла яго. Расклалі яны агонь, спяклі гуску. Наеўся Іван.

— Вось добра, і выспаўся, і паабедаў. Цяпер ніякая да-рога не страшная.

— А зараз, — кажа ваўчыха, — сядай зноў на мяне. Паплыём за мора.

Пераплылі мора. Бачыць Іван — стаіць на беразе мора залаты палац.

Ваўчыха кажа:

— Ідзі ў гэты палац. Толькі паціхусеньку, памалюсеньку, бо гэта зачараваны палац: усё ў ім спіць. Але калі ты неасцярожна дакранешся да чаго, то ўсё абудзіцца, і тады жывым табе адтуль не выбрацца. Як увойдзеш у браму, убачыш там двух сабак. Яны на жалезных ланцугах да слупоў прыкутыя. Глядзі ж, не пабудзі іх, бо як забрэшуць яны, то ўвесь палац на ногі ўзнямуць. Мінеш гэтак браму, увойдзеш у першы пакой. Там вісіць меч бразгучы. Ён залаты, драгімі камянямі аздоблены¹. Але ты яго не чапай,

¹ *Аздоблены* — упрыгожаны.

бо ён пачне бразджаць і ўсіх пабудзіць. Увойдзеш у другі пакой, там вісіць гадзіннік п'явучы, і яго не чапай, а ідзі проста ў трэці пакой: у ім убачыш залатую клетку, а ў той клетцы і сядзіць залаты птах. Вымі яго асцярожна з клеткі і сам вяртайся да мяне.

Пайшоў Іван у зачараваны палац. Мінуў браму з сабакамі, увайшоў у першы пакой, у другі. Бачыць — розных майстроў тут безліч: і сталяры, і слёсары, і муляры¹. А каля іх варта з шаблямі ды стрэльбамі. І дзе хто што рабіў, там і заснуў. Падзівіўся Іван на іх ды пайшоў далей, у трэці пакой.

Вось перад ім і залатая клетка вісіць, а ў ёй залаты птах сядзіць. Як убачыў Іван птаха-злодзея, дык і на перасцярогу забыўся. Схапіў клетку, сарваў са сцяны. І тут такі звон пайшоў... Напалохаўся Іван ды назад. У другім пакоі зачапіўся за залаты гадзіннік.

Той давай спяваць, на ўсе лады выцінаць. Пабег Іван далей. Ускочыў у першы пакой, схапіў меч — вельмі ж ён прыгожы быў! А меч як забразджыць... Усё ў зачараваным палацы абудзілася. Усе кінуліся за Іванам. Ды Іван не драмаў — як страла праяцеў каля сабак і выскачыў з палаца.

Бачыць ваўчыха — бяда: Іван імчыцца на ўвесь дух, а за ім цэлая пагоня. Падскочыла да яго ваўчыха.

— Сядай, — кажа, — на мяне хутчэй!

Сеў Іван, а ваўчыха — у мора і паплыла. Пераплыў Іван мора і просіць ваўчыху:

¹ *Муляр* — рабочы, які будзе што-небудзь з каменю або цэглы; будаўнік.

— Скажы, дзе мае браты. Я не магу без іх дадому вярнуцца.

— Эх, — уздыхнула ваўчыха, — не шукай ты братоў, яны цябе са свету звядуць.

— Не звядуць, — адказвае Іван.

— Ну, калі ты такі смелы, то ідзі на каралеўскі двор — там твае браты ў астрозе¹ сядзяць. Толькі глядзі, сцеражыся іх... Яны табе добра не жадаюць.

Развітаўся Іван з ваўчыхай, падзякаваў ёй і падаўся на каралеўскі двор.

Прыйшоў да караля, прывітаўся.

— Што скажаш? — пытаецца кароль.

— Выпусці маіх братоў, — кажа Іван. — Навошта ты іх у астрозе трымаеш?

Кароль кажа:

— Не выпусчу. Твае браты хацелі лепшых маіх коней пакрасці.

Іван і так і гэтак просіць — не згаджаецца кароль.

— Дык я выкуплю іх.

— Чым жа ты выкупіш?

Дастаў Іван з-пад світкі залаты меч.

— Вось табе выкуп.

Паглядзеў кароль на меч — спадабаўся: такога ў яго няма!

— Ну добра, — згадзіўся кароль, — забірай сваіх братоў. Толькі больш не пускай іх у маё каралеўства.

Забраў Іван братоў, расказаў, як дастаў залатога птаха, і пайшлі ўсе разам дахаты.

¹ *Астрог* — турма.

Прыйшлі яны ў цёмны лес, браты забілі Івана, а самі забралі залатога птаха ды пабеглі дамоў.

Шмат часу мінула ці не, надарылася трапіць у той лес ваўчысе. Чуе яна — дзесьці чалавек блізка. Пабегла ў той бок і ўбачыла забітага Івана.

— Вось, — бядуе ваўчыха, — як ты мяне паслухаў! А я ж табе казалася, я ж цябе навучала: асцерагайся ліхіх братоў!

Пабегла ваўчыха на высокую гару, дастала пляшачку¹ жывой вады. Вярнулася і ажывіла Івана. Устаў ён, пацягнуўся:

— Ох, як жа я доўга спаў!

— Спаць бы табе тут век-векам, каб не я, — кажа ваўчыха.

— А дзе ж мае браты? — пытаецца Іван.

— Дома. Спяшайся хутчэй і ты дадому. Там твой бацька з радасці, што браты вярнуліся і залатога птаха прынеслі, бяседу ладзіць². З'язджаюцца да яго нават паны і каралі на дзіва глядзець. Але бацька цяпер цябе не пазнае, бо ты змяніўся ад жывой вады. Дык ты як прыйдзеш дахаты, папрасіся да кухара за памочніка. А як зварыцца страва³, то ўпусці ў яе па кропельцы жывой вады.

Навучыла ваўчыха Івана, што яму рабіць, і пабегла.

Вярнуўся Іван дадому. А там і праўда гасці збіраюцца. Кухар аж разрываецца адзін — шмат розных страў трэба наварыць для гасцей. Падышоў Іван да кухара:

— Давай я табе памагаць буду.

¹ *Пляшачка (пляшка)* — бутэлька.

² *Ладзіць бяседу* — збіраць гасцей і частаваць іх.

³ *Страва* — яда.

— Добра, — згадзіўся кухар, — памагай, бо мне аднаму не ўправіцца.

Узяўся Іван памагаць. А потым і кажа кухару:

— Ты, дзядзька, стары, змарыўся, адпачні, а я ўжо сам усё скончу.

Бачыць кухар, што памочнік яго добра стараецца, і лёг адпачыць.

Згатаваў Іван абед, уліў у кожную страву па кроплі жывой вады і пабудзіў кухара. Той панёс абед да сталоў.

Госці ядуць і стравы хваляць — вельмі ж усё смачна згатавана!

Пасля абеду кліча гаспадар кухара, дае яму гасцінец і дзякуе за смачныя стравы. Кухар кажа:

— Гэта ж тут адзін хлопец у мяне за памочніка быў, дык ён і наварыў такіх смачных страў. Сам я гатаваць гэтак не ўмею.

— Дык пакліч яго да мяне, трэба і яму падзякаваць.

Паклікалі Івана. Гаспадар пытаецца:

— Дзе ты навучыўся такія смачныя стравы варыць?

— Бяда ўсяму навучыць, — адказвае Іван.

— Якая ж у цябе, хлопча, бяда?

Іван і раскажаў пра тое, як ён залатога птаха дастаў, як братаў у караля выкупіў і як яны яго забілі, а добрая ваўчыха ажывіла.

Стаяць браты моўчкі, белыя як палатно, а бацька пытаецца:

— Дык гэта ж ты, мусіць, мой меншы сын Іван?

— Але, — кажа Іван. — Я птаха дастаў, слова стрымаў, а яны — браты мае — ліхадзеі!

Выгнаў бацька старэйшых сыноў з дому, а з Іванам і цяпер жыве.

1. Кому з казачных герояў вы спачуваеце? Каго і за што асуджаеце?
2. Якімі рысамі характару надзелены галоўны герой? Чаму Іван змог выканаць волю бацькі і адшукаць чароўную птушку?
3. Паразважайце, чаму старэйшыя браты, разумныя і старанныя, не змаглі знайсці залатога птаха?
4. Якія чалавечыя заганы выкрывае казка?
5. Вызначце, да якога віду народных казак можна аднесці гэты твор.

6. Складзіце план казкі і падрыхтуйцеся да яе пераказу. Пастарайцеся захаваць усе адметнасці казачнага апаведу:

- паўторы аднолькавых ці блізкіх па значэнні слоў (*ідзе ён, ідзе; глядзеў ды і заснуў; ці доўга ці коратка; ідзі ціхусенька, памалюсеньку; і так і сяк просіць; спаць бы табе век-векам*);
- казачную лексіку (*былі ў аднаго чалавека тры сыны; бабыць — бяда; прыйшлі яны ў цёмны лес; шмат часу мінула; бяда ўсяму навучыць*).

7. Падрыхтуйцеся да гульні-віктарыны «Чаго на свеце не бывае?». Адшукайце ў тэксце твора прыклады фантастычных ператварэнняў, перабольшанняў, чароўных прадметаў.

Літаратурная размінка

1. Назавіце свае любімыя беларускія народныя казкі пра жывёл. Чым яны вам падабаюцца?
2. Якімі чалавечымі якасцямі надзелены жывёлы ў такіх казках? Прывядзіце канкрэтныя прыклады.

Музыка

Жылі-былі асёл, сабака, кот і певень. Калі яны пастарэлі, гаспадары павыганялі іх з двароў. Неяк раз уночы сышліся ў лесе гэтыя бяздомныя. Пазнаёміліся, пачалі

думаць, як на свеце ім жыць, чым займацца. Самы разваж-
лівы з іх, асёл, унёс прапанову:

— Давайце паспрабуем стаць музы́камі.

Усім спадабалася такая прапанова, бо кожны з іх у
душы лічыў сябе артыстам. І сапраўды: певень спявае
змалку, кот — таксама. Сабака не толькі гаўкаць, але і
выць умее. Асёл наогул лічыў, што з яго голасам можна
на любой сцэне выступаць. Зборы былі нядоўгімі, і хутка
музы́кі рушылі ў дарогу.

Асёл ішоў наперадзе, сабака — за аслом, кот — за са-
бакам, певень — за катом.

Ідуць яны, аж бачаць — далёка ў лесе хатка стаіць.
Спыніўся асёл.

— Давайце заспяваем, — кажа ён. — Толькі голасу не
шкадуйце. Няхай усе ведаюць пра наш ансамбль.

— І-і-і! — узяў самую высокую ноту асёл.

— Ку-ка-рэ-ку! — падхапіў певень і залопаў крыламі.

— Гаў-гаў-гаў! — забрахаў што ёсць моцы сабака.

— Мяў-мяў-мяў! — заенчыў кот.

Ніколі не чулі лясныя насельнікі такога канцэрта. Забіліся ў непраходныя нетры¹ дзікі і ласі, ваўкі і мядзведзі. Схаваліся ў дуплах вавёркі. Прыціхлі ў норках мышы. Шуганулі з дрэў птушкі.

Перапалоханыя да смерці разбойнікі (а гэта яны жылі ў хаціне) выскаквалі праз вокны і дзверы і беглі куды вочы глядзяць.

Захапіўшыся спевамі, артысты не заўважылі гэтага.

— Канцэрт прайшоў на славу, — зазначыў асёл. — Можна зараз і адпачыць.

Адчыніў ён дзверы, і музыкі ўвайшлі ў хатку. А там яды і рознага добра не злічыць! Наеліся, напіліся артысты і пачалі нанач уладкоўвацца.

— Я заўсёды ля плота сплю і сёння там лягу, — сказаў асёл.

— А я каля дзвярэй лягу, — азваўся сабака.

— Мне будзе зручней спаць на прыпечку, — падаў голас кот.

— Уладкуюся на жэрдачцы пад страхой, — прамовіў пеўнік.

Размясціліся сябры і паснулі. А тым часам разбойнікі ў лесе стаіліся і разважаюць, хто ж гэта іх так перапалохаў і што сталася з хацінаю. Пасылаюць аднаго разбойніка ў разведку.

— Ідзі, — кажуць, — праведай, што там робіцца.

Падыходзіць ён да хаткі. Ціха, нічога не чуваць. Заходзіць унутр — цёмна. Дастаў разбойнік з печы смалячок², ідзе да прыпечка, каб агонь запаліць. Аж бачыць — два вугольчыкі блішчаць. Хацеў выгарнуць іх, а кот

¹ *Нéтры* — тут: глухое, дзікае, бязлюднае месца.

² *Смалячо́к* — смалісты кавалачак дрэва.

кіпцюрамі як учэпіцца ў руку! Кінуўся разбойнік з хаты, а за ім сабака наўздагон — і кусаць пачаў. А тут і певень зляцеў з жэрдачкі, ускочыў на плечы разбойніку і давай дзяўбці яго ў галаву! Разбойнік кулём за плот коціцца, прама на асла. Той як штурхане яго нагою! Небарака бразнуўся аб зямлю, падхапіўся ды бегчы ў лес. Прыбег і расказвае сваім таварышам:

— У нашай хаце нейкая невядомая сіла пасялілася! Хацеў я на прыпечку вугольчыкі раздзьмухаць, аж нехта шась мне нажом па руцэ. Кінуўся я ўцякаць, а хтось каля парога па назе шабляй агрэў. Потым нейкі д’ябал з-пад страхі вылецеў ды кап’ём у галаву пачаў тыкаць. Пераскочыў я цераз плот, а там нехта мяне як перацягне даўбешкай, дык я разы тры перакуліўся праз галаву. Баюся, што нас і тут не пакіне ў спакоі нячыстая сіла. Трэба ўцякаць.

Пасля гэтых слоў разбойнікі падхапіліся са сваіх месцаў і, палахліва азіраючыся па баках, назаўсёды пакінулі абжытыя мясціны. А сябры-музыкі пасяліліся ў той хатцы і сталі жыць-пажываць, бяды не ведаць.

1. Да якога віду народных казак можна аднесці гэты твор?
2. Чым адметны кожны з персанажаў?
3. Знайдзіце і прачытайце словы, якія падкажуць, чаму сябры вырашылі стаць музыкамі? Што дапамагло ім ажыццявіць сваю мару?
4. Чаму разбойнікі не змаглі супрацьстаяць сябрам-музыкам?
5. Прачытайце казку па ролях. Пастарайцеся адпаведнай інтанацыяй перадаць словы казачніка і характары персанажаў. Падрыхтуйце ў класе кніжную выстаўку казак з ілюстрацыямі мастакоў і сваімі малюнкамі.

6. Паразважайце, носьбітамі якіх чалавечых якасцей выступаюць у казцы «Музы́кі» галоўныя героі. Што ў казцы асуджаецца? Што, на вашу думку, ухваляецца?

У нямецкіх казачнікаў братоў Грым ёсць казка «Брэменскія музы́кі». Яна перакладзена на беларускую мову і падобная да беларускай народнай казкі «Музы́кі». Самастойна прачытайце казку братоў Грым. Параўнайце або два творы, вызначце ў іх падабенства і адрозненне.

ЛЕГЕНДЫ

Літаратурная размінка

1. Узгадайце і перакажыце змест вывучанай у 4-м класе легенды «Адкуль песня беларуская». Пра што апавядаецца ў гэтым творы? Што новага вы даведаліся з яго?

2. Якія падзеі, на вашу думку, пакладзены ў аснову сюжэта: чарадзейныя, фантастычныя ці рэальныя? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

3. Як узнікла назва вашага населенага пункта? Якія легенды чулі пра яго паходжанне?

Пра легенды

У духоўнай спадчыне беларусаў асобае месца займаюць народныя легенды.

Легенда — фантастычнае апавяданне, заснаванае на паэтызацыі гістарычных падзей і ўслаўленні народных герояў.

Легенды апавядаюць пра стварэнне Сусвету і Зямлі, паходжанне людзей і розных жывых істот, узнікненне паселішчаў, рэчак і азёр, утварэнне імёнаў і прозвішчаў. Звычайна ў легендах апісваюцца неверагодныя здарэнні і дзейнічаюць незвычайныя героі. Тут, як і ў казках, амаль заўсёды існуе барацьба паміж дабром і злом: станоўчыя героі змагаюцца з фантастычнымі варожымі сіламі. Легенды ўслаўляюць высокія маральныя каштоўнасці, любоў да Радзімы і гатоўнасць рашуча абараняць яе.

Некаторыя легенды пазбаўлены чарадзейных элементаў, яны паведамляюць пра сапраўдныя падзеі, цікавыя здарэнні або пра тое, што магло адбывацца ў рэальнасці. Звычайна сведка або сам удзельнік падзей расказвае пра цікавыя жыццёвыя выпадкі і рэальных герояў. Такія легенды дапамагаюць глыбей пазнаць гісторыю свайго краю, мінулае і сучаснае беларусаў. У іх раскрываюцца добрасумленныя адносіны чалавека да сваіх абавязкаў, беражлівае стаўленне да прыроды, добразычлівыя ставункі паміж людзьмі.

1. Пра што апавядаюць народныя легенды?
2. Чым легенды падобныя да казак, чым адрозніваюцца ад іх?
- 3. Пазнаёмцеся з легендамі пра паходжанне назваў беларускіх гарадоў. Паразважайце, з чым звязана ўзнікненне большасці гэтых назваў.

Нарач

У гушчары старых бароў, як сляза, што ўпала з неба, блішчала вялікае возера. Вельмі прыгожае яно было. Гісторыі пра яго чароўнасць перадаваліся з паселішча ў паселішча і нават у далёкія краіны.

А яшчэ казалі людзі, што ў вёсцы, якая прыляпілася да аднаго з берагоў таго возера, жыла дзяўчына-сіраціна Найрыта, аднавяскоўцы звалі яе Нарай. Вочы яе блакітныя, колеру азёрнай хвалі, заўсёды весела ўсміхаліся. Залацістыя валасы тугой касою абкручвалі галаву. Голас у яе быў высокі і гучны.

Бывала, сядзе на беразе пад разлапістым¹ клёнам, дзе збіралася звычайна моладзь, на гусельках грае і спявае. Спачатку голас павольна плыве, а пасля ўзлятае высока і ляціць над узбярэжжам. У гэты час і птушкі змаўкалі. Людзі забываліся пра сваё гора.

Аднойчы, калі Нара спявала, праязджаў вёскаю пан, стары ўдавец². Пачуў ён дзівосную песню і загадаў спыніць каня. Слухаў, слухаў і сказаў Нары:

— Прыгожая кветка вырасла ў дзікім краі. Табе толькі спяваць у маіх пакоях.

¹ *Разлапісты* — які шырока раскінуў свае галіны ў розныя бакі (пра дрэва, галлё).

² *Удавец* — чалавек, у якога памерла жонка.

— Кепская з мяне будзе служанка.

— Ты будзеш гаспадыняй, жонкай маёй.

Вакол Нары сядзелі на зялёнай мураве дзяўчаты і хлопцы. Адзін з іх, прыгожы чарнявы юнак Андрэй, падышоў да пана.

— Гэта мая нявеста, — сказаў ён, — а пан няхай сярод паноў жонку шукае.

— Ці не сын ты таго Пятра, што бунтаваў мне народ? — успомніў пан, чырванеючы ад злосці. І залямантаваў:

— Узяць яго!

Прыслужнікі звязалі Андрэя і павезлі ў маёнтак. Больш яго ніхто не бачыў. Праз некаторы час пан зноў прыехаў да Нары даведацца, ці згодная яна прыняць з ім шлюб¹. Дзяўчына зрабіла выгляд, што згадзілася. Тут і дамовіліся пра вяселле.

Надышоў гэты дзень. Злосны вецер гнаў цёмныя хмары, а лес спяваў жалобныя песні. Нара ехала на фурманцы² ў маёнтак, у руках трымала пакунак. Сустрэлі яе служанкі. Завялі ў панскія пакоі і апранулі ў шлюбнае адзенне. І Нара выйшла такой прыгажуняй, якія толькі ў казках і бываюць. Пакланілася яна пану ды папрасіла, каб перад шлюбам крышку адной пабыць у пакоях. Пан згадзіўся. Ходзіць ён па двары, на служанак пакрыквае і на дзверы паглядвае.

А Нара тым часам з пакунка дастала смаляк ды падпаліла пакоі адзін за адным. І калі шугануў чорны дым з вокнаў, а на даху заскакалі «чырвоныя пеўні», выскачыла

¹ *Шлюб* — сямейны саюз мужчыны і жанчыны; *прыняць шлюб* — выйсці замуж або ажаніцца.

² *Фурма́нка* — падвода для перавозкі грузаў і пераезду людзей, запрэжаная коньмі.

праз акно і на сваёй фурманцы, паганяючы каня, памчала ў вёску, на тое месца, дзе з Андрэем часта сустракала ўсход сонца, прыхілілася да клёна і горка заплакала.

Ды тут пачуўся конскі тупат. Панскія служкі! Людзей бізунамі білі. Дапытваліся, дзе Нара.

— Вунь яна! — закрычаў нехта.

— Жывую не возьмеце, — крыкнула ворагам дзяўчына і кінулася да возера.

Цёмныя хвалі з белымі баранчыкамі ішлі адна за адной, а на беразе калыхаўся човен. Той човен, у якім Нара з Андрэем не раз каталіся. Спрытна і ўмела ўхапілася яна за карму¹ і, адштурхнуўшыся ад берага, села ў човен.

— Я адпомсціла, пан, за Андрэйку, за яго бацьку і за ўсіх, хто загінуў ад тваіх рук у тваім маёнтку, — прашаптала Нара.

Човен з дзяўчынай адплываў усё далей і далей, потым зусім знік.

¹ *Карма́* — задняя частка судна, процілеглая носу.

Усю ноч бушавала возера. Стагналі хвалі...
З таго часу і назвалі людзі возера імем смелай дзяўчыны — Нарач.

1. Калі адбываліся падзеі, апісаныя ў легендзе? Абгрунтуйце сваё меркаванне.
2. Як апісваецца ў творы Найрыта? Чым яна вылучалася сярод аднавяскоўцаў? Як склаўся лёс дзяўчыны? Які выбар яна зрабіла?
3. Ацаніце ўчынак Андрэя.
4. Адшукайце ў тэксце апісанні чароўнага возера ў пачатку і ў канцы легенды. Чым яны адрозніваюцца?
- 5. Якія падзеі ў легендзе маглі быць на самай справе, а якія — выдуманя?
- 6. Знайдзіце і прачытайце легенду пра ўтварэнне ракі, возера, горада ці паселішча ў вашай мясцовасці. Раскажыце яе на ўроку.

Пестунь

...Знайшлі аднойчы парабкі¹ на ўзлеску логавішча з трыма малымі ваўчанятамі. Толькі чапаць іх не сталі, бо ведалі, што раззлююць дарослых ваўкоў — наклічуць бяду на скаціну. Ваўкі-бацькі счулі людзей, але логавішча не пакінулі. Мірнае суседства працягвалася, авечкі і гусі па-ранейшаму пасвіліся на выгане.

Аднак у хуткім часе самі ж парабкі і распудзілі драпежнікаў. Пачалі парабкі, ды яшчэ з сабакамі, ледзь не кожны дзень хадзіць да тых ваўчанят. Ваўкі нарэшце не

¹ *Парабак* — наёмны сельскагаспадарчы работнік у пана ці заможнага гаспадара.

вытрымалі і аднойчы ноччу сышлі з двума ваўчанятамі невядома куды. Аднаго малога бацькі пакінулі, відаць, не змаглі, а мо і не паспелі забраць з сабой. Засталося малое ваўчанё ў старым логавішчы сіратой. Два дні, забіўшыся ў кут, моўчкі трывала, а на трэці, калі зусім прагаладалася, завыла на ўвесь лес. Сабраліся парабкі каля логавішча, не ведаючы, што рабіць. Забіць ваўчанё — бацькі абавязкова пачнуць помсціць. Забраць у вёску таксама небяспечна: бацькі зноў-такі ўзлуюцца. Так, пад галодны энк малога, і вярнуліся хлопцы дадому. А неўзабаве сціхла тое ваўчанё. Як толькі ўзышло сонца, пайшлі парабкі да логавішча, каб даведацца, што з малым. Спыніліся ў кустах і бачаць: на вытаптанай каля логавішча прагаліне ляжаць кавалкі перажаванага мяса, а побач, соладка пасапваючы, спіць ваўчанё. Спачатку падумалі, што гэта маці-ваўчыца не вытрымала і прынесла галоднаму дзіцяці паесці. Але раптам адзін з іх убачыў

за густой ялінай вялізнага мацёрага¹ ваўка, што не зводзіў з людзей пільнага вока. Прыгледзеліся, ажно гэта зусім стары воўк, сівая поўсць касмыкамі² тырчыць, вочы слязяцца... І зразумелі хлопцы, што прыцёгся сюды стары на покліч малога, пакарміў згаладалае, перапалоханае ваўчанё.

Усё лета ахоўваў ён падкідыша, карміў, пестававуў малога, а неўзабаве і забраў яго з сабой. А калі людзі, якія памяталі, як стары воўк пестававуў кінутае ваўчанё, пачалі будавацца непадалёку ад былога логавішча, то і вырашылі назваць вёску Пестунь...

1. Адкуль, паводле народнай легенды, пайшла назва вёскі Пестунь?
2. Ацаніце паводзіны парабкаў ля ваўчынага логавішча.
- 3. Паразважайце над учынкамі дарослых ваўкоў. На чым баку вашы сімпатыі?
4. Каму пакінутае ў лесе ваўчанё абавязана выратаваннем?
5. Які жыццёвы ўрок вы атрымалі, пазнаёміўшыся з гэтым творам?

ЗАГАДКІ

Літаратурная размінка

1. З якой мэтай беларускі народ складаў загадкі? Якое месца ў духоўным жыцці народа належала ім?
2. Успомніце з урокаў літаратурнага чытання некалькі загадак, якія вывучылі на памяць, загадайце іх сваім аднакласнікам.
3. Прыгадайце загадкі, якія гераіня казкі «Разумная дачка» дапамагала адгадаць свайму бацьку.

¹ *Мацёры* — тут: стары, вопытны.

² *Касмык* — скудлачаная пасма валасоў.

Пра загадкі

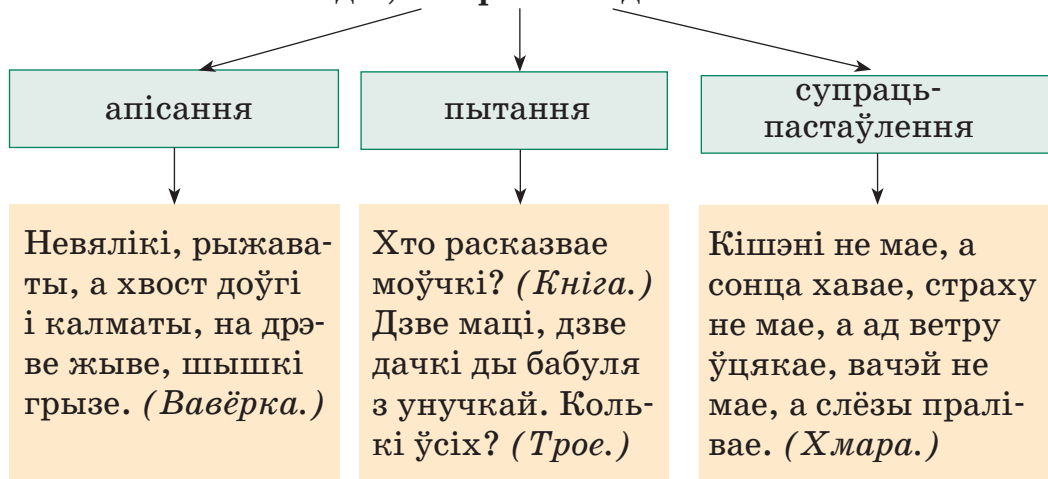
Сярод разнастайных фальклорных твораў сапраўднымі залацінкамі народнай творчасці з'яўляюцца загадкі.

Загадка — вобразнае апісанне ўтоенага прадмета ці з'явы, якое патрабуе разгадкі.

Само слова «загадкі» паходзіць ад слова «гадаць». Узніклі яны вельмі даўно, калі нашы продкі адухаўлялі прыроду, верылі, што расліны і жывёлы здольныя думаць і адчуваць, разумець людскую мову, таму надзялялі многія прадметы і з'явы чалавечымі якасцямі. Складаліся загадкі невядомымі народнымі творцамі дзеля выхавання ў дзяцей кемлівасці, фантазіі, назіральнасці, трэніроўкі памяці.

У аснове загадак ляжыць параўнанне ў нечым падобных з'яў ці прадметаў. Многія загадкі складзены з дапамогай *пытання*, *апісання* або *супрацьпастаўлення*.

Загадкі, створаныя з дапамогай

Загадкі не толькі цікавыя, займальныя, яны мілагучныя, складныя, падобныя да кароценькіх вершыкаў. Мова загадак — жывая, вобразная, трапная, выразная.

Старажытныя загадкі вытлумачвалі з’явы прыроды, апісвалі сялянскі побыт, працу на зямлі. Сучасныя загадкі часта прысвечаны сённяшнім падзеям, тэхнічным дасягненням:

*Гудзе, як пчала,
Ляціць, як страла,
Крыламі не махае,
Хто адгадае? (Самалёт.)*

У наш час загадкі ствараюцца людзьмі таленавітымі, з яркім успрыманням, паэтычным бачаннем свету. Беларускія пісьменнікі Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін, Васіль Вітка, Еўдакія Лось і іншыя майстры мастацкага слова стварылі цэлыя кніжкі літаратурных загадак. Адгадайце адну з іх:

*Хоць бяскрылы, а лятае,
Безгалосы — свішча,
Хоць бязрукі, а, бывае,
Грушы ў садзе абівае,
Нават часам вырывае
Дрэвы з карнявішчам,
А як зморыца — упадзе,
І няма яго нідзе.*

Ніл Гілевіч.

У беларускіх загадках выяўляюцца фантазія і адмысловае пачуццё гумару нашага народа, яго здольнасць вобразна ўспрымаць жыццё.

Адгадваць загадкі цікава і карысна, яны развіваюць мысленне, уяўленне і памяць.

1. Які твор называецца загадкай?
2. З якой мэтай народ ствараў загадкі? Якую ролю яны адыгрываюць у жыцці людзей?
3. Адзначце асаблівасці будовы народных загадак.
4. Паразважайце, чаму карысна ведаць многа загадак і ўмець іх разгадваць.
5. Пазнаёмцеся, як ствараецца загадка. Паспрабуйце самі скласці некалькі загадак.

Пачынаецца ўсё з адгадкі. Возьмем, напрыклад, слова «зіма». Што мы пра яе ведаем? Зімой ідзе снег, лютуе мароз, замярзаюць рэчкі. Можна напісаць так: «Замяло белым пухам сяло і палеткі. Цераз рэчку хутка ляжа мост. Хто адкажа, што гэта?» Але атрымалася не вельмі цікава... Зробім загадку вершаванай:

*Белым пухам замяло
І палеткі, і сяло...
Мост цераз рэчку хутка ляжа.
А што гэта, хто падкажа? (Зіма.)*

Атрымалася прыгажэй і лягчэй запамінаецца. Ці не так? (Паводле У. Мацвееўкі.)

6. Адгадайце загадкі, вызначце тэматыку кожнай групы.

I

1. Брат з братам цераз дарогу жывуць, адзін аднаго не бачаць.
2. За цёмным лесам белы бярэзнічак.
3. Між двух свяціл я пасярэдзіне адзін.
4. У дзвюх матак па пяць хлапчанняк, на кожнага адно імя.
5. Хто ходзіць зранку на чатырох, днём — на дзвюх, а вечарам — на трох нагах?

II

- 6. Ходзіць курка-жаўтушка па сене і не шастае.
- 7. На паляне сіняй пасецца конь сівы.
- 8. На полі Ярох рассыпаў гарох, стала світаць — няма чаго збіраць.
- 9. Сястра да брата ў госці ідзе, а брат ад яе хаваецца.

III

- 10. Без рук, без ног, а вароты адчыняе.
- 11. Стукае, грукае, а нідзе яго не відаць.
- 12. І тонкі, і доўгі, а з травы не відаць.
- 13. Цераз палі, цераз лугі спусціліся канцы дугі.
- 14. Ехала пані ўначы, згубіла ключы, сонца ўхапіла, а месяц бачыў.
- 15. Жыве без цела, гаворыць без языка, ніхто не бачыць, а ўсякі чуе.

IV

- 16. Не агонь, а пячэцца.
- 17. Стаіць паненачка ў чырвонай сукеначцы, хто ідзе — паклоніцца.
- 18. За лесам сіні агонь гарыць.
- 19. Ляжыць грушка ў чырвоным кажушку, хто яе ўкусиць, той плакаць мусіць.
- 20. Стаіць у лазе на адной назе.

V

- 21. Лёг вусаты, а ўстаў гарбаты.
- 22. Семсот муляроў збудаваў дом без вуглоў.
- 23. Ходзіць цар па градзе, носіць блін у барадзе.
- 24. Што гэта: ідзе ў лазню чорна, а з лазні чырвона?
- 25. Без станка і без рук, а кросны тчэ.

ПРЫКАЗКІ

Літаратурная размінка

1. Якія прыказкі пра дружбу вы ведаеце?

2. Аб'яднайце часткі прыказак.

1. Няма смачнейшай вадзіцы...

а) ...што птушка без крылаў.

2. Чалавек без працы...

б) ...на тое ў старасці абапрэшы.

3. Сем разоў адмерай...

в) ...той у пальцы дзьмухае.

4. Што ў маленстве выхаваеш...

г) ...як з роднай крыніцы.

5. Хто бацькоў не слухае...

д) ...адзін раз адрэж.

Пра прыказкі

Беларусы заўжды мелі схільнасць да ёмкага, трапнага, выразнага слова. Свае неацэнныя парады — найбагацейшую «школу жыцця» — нашы мудрыя продкі пакінулі нам у выглядзе лаканічных, вобразных, сакавітых выслоўяў¹ — прыказак: «Не таму слава, хто на язык лёгка, а таму, хто ў справе стойкі», «Не руш чужога і не бойся нікога». Прыказкі і сёння здзіўляюць сваёй мудрасцю, глыбінёй думкі, дасканаласцю формы. У іх акрэслены тыя маральныя законы і правілы, якімі чалавеку неабходна кіравацца заўсёды: «Шануй людзей, то і яны табе паспагадаюць», «Абібокам жыць — толькі неба капціць».

¹ *Выслоўе* — глыбокая па змесце думка, выказаная коратка, лаканічна.

Прыказкі — своеасаблівая энцыклапедыя жыцця народа ў розныя гістарычныя эпохі.

Прыказка — трапнае народнае выслоўе, часцей з павучальным зместам, якое дае вобразную ацэнку чалавечым паводзінам, учынкам, якасцям.

Прыказкі звычайна складаюцца з дзвюх частак — паведамлення і вываду: «Хто не шануе чужога, той і свайго не мае», «Не той багаты, хто мае, а той, хто дае». Але бываюць прыказкі і з незавершанай думкай: «Сем пятніц на тыдні», «Ласы на чужыя каўбасы». Варта толькі дадаць адно-два словы, і прыказка набывае абагульняльны сэнс: «У яго сем пятніц на тыдні», «Скупы ласы на чужыя каўбасы».

Прыказкі маюць як прамы, так і пераносны сэнс. Напрыклад, прыказку «Ваўка ногі кормяць» можна разумець у прамым сэнсе: каб здабыць ежу і не прапасці з голаду, ваўку даводзіцца ўвесь дзень шукаць спажывы. Аднак яна можа мець і іншы сэнс: каб жыць, трэба працаваць. (Параўнайце: «*Ваўка ногі кормяць, а чалавека — праца*».)

Тэматычнае багацце беларускіх прыказак здзіўляе і ўражвае. У іх усяляюцца высокія маральныя якасці чалавека («Шчыраму сэрцу і чужая болька баліць»), высмейваюцца розныя заганы чалавечага характару, выкрываюцца людскія недахопы («Сам не гам і другому не дам», «Скупы два разы плаціць, лянiвы два разы ходзіць»).

Прывабнасць прыказак не толькі ў іх мудрасці, але і ў выключнай дасканаласці формы. Глыбокая думка, рыфма, рытміка, сціслая і вобразная мова прыказак спрыяюць іх лёгкаму запамінанню.

Ужываюць людзі прыказкі ў сваім маўленні для ўпрыгожвання гаворкі. «Прыказка, — зазначаў беларускі літаратуразнавец Уладзімір Калеснік, — як узор на кашулі-вышыванцы, ажыўляе, расквечвае, узбагачае наша выказванне. Выказванне, аздобленае прыказкай, закранае розум і сэрца, выпрабоўвае здагадлівасць, кемнасць, досціп суразмоўцы».

Прачытайце наступныя прыказкі. Пастарайцеся запомніць як мага больш народных выслоўяў і карыстайцеся імі — яны нададуць вашай мове выразнасць, адметнасць, а ў няпростых жыццёвых сітуацыях падкажуць выйсце.

- ◆ Не цані чалавека па твары, а цані па душы.
- ◆ Людзей слухай, а свой розум май.
- ◆ Час не конь, не падгоніш і не прыпыніш.
- ◆ З разумным павядзешся — розуму набярэшся, а з дурнем — і свой страціш.
- ◆ Дзе стары бурчыць, малады памаўчыць.
- ◆ Старога паважай, малога павучай.
- ◆ Умелым рукам усякая работа скараецца.
- ◆ Слова як птушка: вылеціць — не зловіш.
- ◆ З мора вады не выбераш, з песні слова не выкінеш.
- ◆ Калі хочаш прапасці — пачні красці.
- ◆ Летам гуляўшы, восенню не збярэш.
- ◆ Работа і корміць, і поіць, і жыць вучыць.
- ◆ Які музы́ка, такое і гранне.
- ◆ Які воз, такі і гаспадар.
- ◆ Слоў мяшок, а спраў на вяршок.
- ◆ Што сёння зробіш, заўтра — як знойдзеш.
- ◆ Са свайго языка спусціш — на чужым не зловіш.
- ◆ Умей праўду сказаць, любі праўду паслухаць.

◆ Адзін добры вопыт мудрэй за сем разумных павучанняў.

◆ Языкам бервяна не ачэшаш, сена не накосіш.

1. Што такое прыказкі? Якія жыццёвыя парады яны даюць?

2. Адшукайце прыказкі пра вернасць і сяброўства. Якія вывады можна зрабіць, прачытаўшы гэтыя выслоўі?

3. Выканайце тэставае заданне да тэмы «Прыказкі».

4. Паглядзіце мультыплікацыйны фільм «Прыказкі». Паразважайце, якую ж «праўду святую» нясе прыказка.

ПРЫКМЕТЫ І ПАВЕР'І

Літаратурная размінка

1. Сярод прапанаваных жанраў фальклору вызначце народныя прыкметы. Патлумачце, чаму вы так думаете.

а) Не той друг, што мёдам мажа, а той, хто праўду кажа.

б) Жаўрук прылятае на праталіну, шпак — на прагаліну, жораў — з цяплом, ластаўка — з лістом.

в) Цяпло прыйдзе — апранецца, холад настане — распранецца.

г) Было жоўтым, вырасла зялёным, сонца пацалавала, зноў жоўтым стала.

д) Грымоты ў верасні — на цёплую восень.

2. Якія яшчэ народныя прыкметы чулі ад сваіх родных ці з радыё- і тэлеперадач?

Пра прыкметы і павер'і

Жыццё і дабрабыт нашых продкаў залежалі ад штодзённай цяжкай працы на зямлі, ведання законаў прыроды, умення ладзіць свой быт. Яны былі назіральныя і мудрыя, хоць часам у нечым крыху наіўныя. Пільна ўглядаючыся ў навакольную прыроду, людзі бачылі пэўную

связь паміж некаторымі прыроднымі з’явамі і вынікам сваёй працы — добрым ураджаем: «Няма ў сакавіку вады — няма ў красавіку травы».

Аналізуючы свае назіранні, людзі заўважалі пэўныя заканамернасці. На іх падставе рабілі вывады, як разумна весці гаспадарку: «Хто ў ліпені на полі пацее, таго ўзімку печка грэе». Гэтыя падказкі — народныя прыкметы — паступова распаўсюджваліся ў народным асяроддзі і становіліся штодзённымі дарадцамі селяніну. Яны прадказвалі надвор’е («Ластаўкі лятаюць нізка — хутка будзе дождж») і дапамагалі размеркаваць сілы, каб своєчасова распачаць працу (сеяць, выганяць на пашу жывёлу, збіраць ураджай), засцерагалі ад небачлівых паводзін («Калі год сухі, купляй пчолку, калі мокры — кароўку»).

Прыкмета — трапнае народнае выслоўе, у якім прадказваецца пэўны вынік, пацверджаны народным вопытам.

Народныя прыкметы па форме і змесце набліжаюцца да прыказак і загадак. Яны апавядаюць пра сусвет, прыродныя з’явы і іх наступствы, сялянскі побыт і клопаты хлебароба: «Жураўлі ляцяць высока — зіма яшчэ далёка», «Май дажджлівы — год урадлівы». Сціслыя, дакладныя, выразныя прыкметы лёгка запаміналіся і беражліва перадаваліся з пакалення ў пакаленне, захоўваючыся ў памяці людзей.

Ад прыкмет трэба адрозніваць павер’і.

Павер’е — вусны народны аповед, заснаваны не на жыццёвым вопыце, а на фантазіі, выдумцы, часам містыцы.

Узнікалі падобныя народныя выслоўі з-за няўмення чалавека растлумачыць многія прыродныя з’явы, якія ў такім выпадку выклікалі ў яго страх, абуджалі фантазію і нараджалі неверагодныя здагадкі. Людзі шчыра верылі: калі па вёсцы лятае зязюля — гэта да пажару. Добра, калі бусел саўе ў каго-небудзь на хаце гняздо — гэты чалавек будзе шчаслівы і багаты, але калі бусел, наадварот, разбурае сваё гняздо, то гаспадарам той хаты ён нібы прадказвае бяду. Вельмі дрэннай прыкметай лічылася разбіць люстэрка.

Прыкметы і павер’і, якія дайшлі да нас, — толькі невялікая частка духоўнага народнага скарбу. Многае знікла без следу, і толькі дзякуючы руплівым збіральнікам гэтыя зярняткі народнай мудрасці захаваліся да нашых дзён. Яны сведчаць пра незвычайную ўражлівасць нашых продкаў, іх фантазію, жаданне спасцігнуць незразумелае, таямнічае.

Народныя прыкметы

◆ Вароны садзяцца на вяршыні дрэў — да марозу, на ніжнія галінкі — да ветру.

◆ Сінічка з раніцы пішчыць — чакай ноччу мароз.

◆ Студзень пагодны — год будзе плодны.

◆ Студзень імглісты — мокры год, а марозны — позняя вясна і халоднае лета.

◆ Сакавік з вадой — красавік з травой.

◆ Цёплы красавік і халодны май — гэта значыць, што будзе добры ўраджай.

◆ Май халодны — не будзеш галодны.

◆ Май мокры і халодны — год хлебародны.

- ◆ Грымоты ў маі спрыяюць ураджаю.
- ◆ Мокры май — жыта як гай.
- ◆ З бярозы многа соку — да мокрага лета.
- ◆ Сена моцна пахне — ноччу дождж ахне.
- ◆ Ноччу без расы — дзень з дажджом.
- ◆ Калі ластаўкі будуць гнёзды на сонечным баку дома — да халоднага лета.
- ◆ Вясёлка пасля дажджу — на добрае надвор'е.
- ◆ Трайная вясёлка ў час дажджу — увесь тыдзень дождж будзе.
- ◆ Сонца заходзіць у хмарку — на дождж.
- ◆ Моцна парыць — на дождж.
- ◆ Зоркі высыпалі ў ноч на Купалу — многа грыбоў будзе.
- ◆ Сухі і цёплы верасень — на познюю зіму. Грымоты ў верасні — на цёплую восень.
- ◆ Калі птушкі затрымліваюцца ў родных краях даўжэй звычайнага, то сцюжа прыйдзе не хутка.

Павер'і

- ◆ На Масленіцу трэба катацца з горак, ездзіць у доўгую дарогу на конях, каб лён быў доўгі.
- ◆ Калі вясною лось зойдзе на азіміну пасвіцца, то там улетку трэба чакаць добрага ўраджаю жыта.
- ◆ Каб на агурках не было пустацвету, садзі іх увечары.
- ◆ Асвячоная вярба валодае гаючымі ўласцівасцямі, ахоўвае ад нячыстай сілы, таму галінкамі вярбы дакрамаліся да дарослых, жадаючы ім здароўя, а дзяцей імі нават сцябалі, каб раслі здаровыя і не хварэлі.
- ◆ Нельга дарыць нож, іголку і шпільку — будзе сварка.

- ◆ Дзверы рыпцяць — да непрыемнасцей у доме.
- ◆ Калі штосьці падае з рук (лыжка, відэлец, нож), а таксама іскрынка з печы — да гасця.
- ◆ Нельга вітацца і цалавацца цераз парог — будзе сварка.
- ◆ Сварку прадказвае і рассыпаная соль.
- ◆ Нельга месці ў адной хаце рознымі венікамі, інакш разыдзецца ўсё багацце.
- ◆ Выпадкова апрагнуць што-небудзь навыварат — быць бітым.
- ◆ Кошка мыецца ці заграбае лапамі — чакаць гасцей, бегае па хаце — да сваркі.

1. Калі і як узніклі народныя прыкметы?
2. Чым адрозніваюцца прыкметы ад павер'яў?
3. Запомніце некалькі народных прыкмет, якія вас уразілі.
4. Уявіце сабе, што вам прапанавалі стаць вядучым перадачы «Тэлебарометр». Падрыхтуйце выступленне для рубрыкі «Народныя прыкметы», выкарыстоўваючы інфармацыю з тэксту вучэбнага дапаможніка (с. 66—69).

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛА _____

1. Якія творы называюцца фальклорнымі? Калі і як яны ўзніклі?
2. Чым вылучаюцца народныя казкі сярод іншых фальклорных жанраў?
3. Чым адметныя легенды? Пра што ў іх звычайна апавядаецца?
4. Якую ролю выконвалі загадкі ў старажытным грамадстве? Як змяніліся іх функцыі ў наш час?
5. Паразважайце, чым каштоўныя для нас прыказкі.

6. Выканайце тэставое заданне да раздзела «За смугою стагоддзяў».

7. Карыстаючыся матэрыяламі электроннага рэсурсу, на аснове прапанаваных прыказак складзіце невялікае апавяданне (заданне да тэмы «Прыказкі»).

8. Знайдзіце ці прыдумайце загадкі, да якіх прапанаваныя малюнкi служаць адгадкамі.

АДГАДКІ

I. Чалавек і часткі яго цела. 1. Вочы. 2. Зубы. 3. Нос. 4. Пальцы на руках. 5. Чалавек у розным узросце.

II. Нябесныя свяцілы. 6. Сонца. 7. Месяц. 8. Зоркі на небе. 9. Сонца і месяц.

III. З'явы прыроды. 10. Вецер. 11. Гром. 12. Дождж. 13. Вясёлка. 14. Раса. 15. Рэха.

IV. Раслінны свет. 16. Крапіва. 17. Суніца. 18. Лён. 19. Цыбуля. 20. Грыб.

V. Жывёлы, птушкі, рыбы і насякомыя. 21. Кот. 22. Пчолы. 23. Певень. 24. Рак. 25. Павук.

Казка – у жыцці падказка

Літаратурныя казкі і легенды

...Казкі вучаць
родную мову любіць,
на крылах юнацтва
ўздымацца пад хмары,
з няпраўдай змагацца,
а з праўдай дружыць
і аб недасяжным
і сонечным марыць.

Максім Танк.

Неабходна ведаць

- ♦ Аўтараў, назвы і змест твораў.
- ♦ Мастацкія адметнасці літаратурных казак і легенд.

Пажадана навучыцца

- ♦ Складаць план твора.
- ♦ Вусна пераказваць змест прачытанага.

- ♦ Характарызаваць герояў з улікам учынкаў і паводзін.

Варта задумацца

- ♦ Якое значэнне для мастацкай літаратуры мае вусная народная творчасць?

Літаратурная размінка

1. Успомніце беларускіх пісьменнікаў-казачнікаў і назвы іх казак.

2. Які твор называецца легендай? Пра што апавядаюць народныя легенды?

ВУСНАЯ НАРОДНАЯ ТВОРЧАСЦЬ І МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА

Мастацкая літаратура непарыўна звязана з вуснай народнай творчасцю. З даўніх часоў і да нашых дзён фальклор быў той асновай, на якой узнікла і развівалася літаратура. Фальклорныя сюжэты і вобразы спрадвечку ўзбагачаюць мастацкую літаратуру. Абапіраючыся на народныя легенды, казкі, песні, багацейшыя святочныя і працоўныя абрады, майстры прыгожага пісьменства стварылі самабытную нацыянальную літаратуру. Беларускія пісьменнікі радуюць сваіх чытачоў цудоўнымі вершамі і паэмамі, цікавымі апавяданнямі і п'есамі.

Літаратурныя легенды і казкі, у адрозненне ад фальклорных, заўсёды маюць аўтара. У гэтым раздзеле сабраны літаратурныя казкі і легенды, складзеныя пісьменнікамі пад уплывам матываў, сюжэтаў, вобразаў беларускай вусна-паэтычнай творчасці.

Чым адрозніваюцца фальклорныя творы ад літаратурных?

МАКСІМ ТАНК

Узгадаваны ў найпрыгажэйшых мясцінах Мядзельскага і Нарачанскага краёў, Максім Танк быў улюбёны ў тутэйшую беларускую прыроду, захапляўся духоўнай спадчынай народа і імкнуўся перадаць свае пачуцці ў паэтычных казках і легендах, каб убачанае і перажытае ім засталася наступным пакаленням.

Ля вогнішч начлежных (Урывак з паэмы «Нарач»)

Ля вогнішч начлежных і ля невадоў
Чуў гэту легенду я часта
Ад гатаўскіх ¹ сосен і ад рыбакоў
Пра Нарач, Баторына, Мястра.

На месцы, дзе сёння шум-гоман азёр,
На золаку² раннім крык чаек,
Быў некалі цёмны нязведаны бор,
Быў лес без канца і без краю.

У нетрах, у самай глушы сасняка,
Стаяла малая хаціна;
Жыла ў той хаціне дачка лесніка,
Жыла прыгажуня Галіна.

¹ *Гатаўскі* — назва мясцовасці ад слова «гаць» (насціл з бяргвення ці галля для пераезду праз балота; грэбля).

² *Золак* — пачатак світання.

Хто бачыў яе, той забыць век не мог
Красы яе светлай, дзявочай,
І водсвет зары, што на твар яе лёг,
І косы, і сінія вочы.

Нямала сватоў прыязджала здалёк,
Але іх адмова чакала,
Бо ў сэрцы яе быў адзін Васілёк,
Якога дзяўчына кахала.

Адзін Васілёк, што майстэрствы ўсе знаў,
Адважны і дужы хлапчына,
Які шчырым сэрцам таксама кахаў
Сяброўку юнацтва — Галіну.

Прыносіў ёй розныя забаўкі ён:
То нейкае дзіва ляское,
То часам пявунню-жалейку¹, як звон,
І нават люстэрка жывое.

Гаворыць: — Пільнуй падарунка майго.
Хай ён прынясе табе ўдачу.
У тоні² глыбокай, празрыстай яго
Свой лёс ты заўсёды пабачыш.

Бо гэта люстэрка, што сёння прынёс,
Адліў я з цудоўнага сплаву:
З крынічных пясчынак, блакіту нябёс,
З кахання, і мары, і славы.

¹ *Жалейка* — дудачка (народны музычны інструмент).

² *Тоня* — вадаём; тут: паверхня люстэрка.

Зірнула дзяўчына ў люстэрка, а ў ім
Высокае сонца яснее,
І хвалі ўскіпаюць прыбоем крутым,
І чайка над возерам рэе¹.

Здаецца, нішто засмуціць не магло,
Нішто шчасцю не пагражала,
Ды лета мінула, і гора прыйшло
З асенняю хмарай-навалай.

Вяртаючыся з палявання дамоў,
Аднойчы ўбачыў Галіну
Уладар неабсяжных палёў і лясоў,
Магнат ненавісны — Барына.

Убачыў, спыніў каля студні каня,
Каля лесніковай хаціны,
Пытае ў Галіны: — Адкуль ты, чыя
І як ты завешся, дзяўчына?

¹ *Рэ́язь* — павольна ляцець, лунаць, кружыцца.

Не верыцца мне, што ў глушы сасняка,
На гэтых засмяглых¹ палетках²
Магла ты расці пад страхой мужыка,
Нябачная папараць-кветка.

Паедзем, красуня, са мной у палац.
Як кралю³, цябе прыбяру я...
— Дарма на ўгаворы, пан, часу не траць,
Бо ехаць з табой не хачу я.

Я вольнаю птушкаю вырасла тут.
Жыве тут мой суджаны-мілы.
І нас не разлучаць ні годы пакут,
Ні гнеў твой, ні грозная сіла.

— Яшчэ мы пабачым! — Барына ўскіпеў
І, злосны, каня ён прышпорыў,
Панёсся, як прывід, і знік сярод дрэў
Старога спрадвечнага бору.

Памалу змярканнем апала імгла.
Шлях Млечны заззяў над хацінай.
І толькі пад самую поўнач змагла
Заснуць у трывозе Галіна.

Заснула, ды хутка ляснік разбудзіў
Яе да зары, да світання,
Пачуўшы, як рэхам бор загаманіў,
Рагоў паляўнічых ігранне.

¹ *Засмяглы* — высахлы ад недахопу вільгаці.

² *Палёткі* — палі, што выкарыстоўваюцца пад пасевы.

³ *Краля* — тут: каралева.

— Прачніся, дачушка, прачніся хутчэй!
Грымяць на варотах прабоі,
Я выйду, няпрошаных стрэну гасцей.
Падай мне да стрэльбы набоі!

— Гэй, дзверы ў дом свой, стары, адчыняй,
Гасцям ты, як бачым, не рады.
Прыехалі мы па дачку тваю, знай,
Па панскаму слову-загаду!..

На ганак са стрэльбаю выйшаў стары,
Абвёў цівуноў ¹ грозным зрокам:
— Вас многа, сцярвятнікаў, сёння ў бары
Зляцелася з нетраў далёкіх.

Але хто з вас ступіць на гэты парог,
Той сённяшні дзень не пабачыць,
Сабачаю смерцю сканае ля ног
Ад кулі свінцовай гарачай!..

І тут жа злажыўся і стрэліў ляснік,
Аж рэха панеслася ноччу.
Пачуўшы звярыны загоншчыка ² крык,
З ім разам паў скошаны лоўчы ³.

Другі раз ужо не ўвінуўся стары,
Каб стрэліць у панскую зграю,
Зваліўся сасной векавою ў бары
Ад лютых удараў нагаек.

¹ *Ціву́н* — наглядчык за працай сялян у памешчыка (пана).

² *Заго́ншчык* — той, хто пры аблаве гоніць на паляўнічых звера.

³ *Ло́ўчы* — паляўнічы на службе ў пана.

Галіна рванулася дапамагчы,
Ды позна! Варожыя сілы
Яе акружылі, нібы крумкачы¹,
Схапілі і рукі скруцілі.

Пазней у забыццё, бы ў сцюдзёную тонь,
Запала яна і не чула,
Як нёс яе лесам, палонную, конь,
Як пушча стагнала ад гулу.

Ачнулася толькі пад вечар яна
У змрочным палацы Барыны,
З бядою сваёй безуцешнай адна,
У лютай няволі дзяўчына.

Як вырвацца птушцы на волю ізноў?
Каб знаў Васілёк яе гора,
Напэўна б сюды з дапамогай прыйшоў,
Разбіў бы стальных запоры.

Ды гасне надзея, шуміць за акном
Дажджамі сцюдзёнымі восень.
Галосіць Галіна і ноччу і днём,
На лёс наракае, галосіць.

— Дзе ты, маё шчасце, па нетрах якіх,
Па сцежках далёкіх блукаеш?
Няўжо аб слязах ты не знаеш маіх,
Аб горы сіročым не знаеш?..

¹ *Крумкач (груган)* — вялікая чорная драпежная птушка.

Галосіць дзяўчына, аж чуе ўначы,
Як нехта яе аклікае,
Як ціха ў дзвярах зазвінелі ключы:
— Галіна, дзе ты, дарагая?..

Яшчэ ёй здаецца, што гэта здалёк
Вярнулася рэхам былое;
Яшчэ ёй не верыцца, што Васілёк
Наяве стаіць перад ёю.

— Адкуль ты, мой мілы? Хутчэй уцякай
Ты з гэтай глухой дамавіны,
Пакуль яшчэ не заяснеў небакрай
І нас не пабачыў Барына...

— Не бойся! Я сёння прабраўся ў палац,
У самае логвішча кáта¹,
І змусіў яго мне за ўсё адказаць.
Была справядлівай расплата.

Ён злёг пад ударам майго тапара,
Ён болей нам крылаў не звяжа.
Пара з гэтых сценаў на волю, пара!
Ты чуеш: прачнулася стража!..

Галіна ўцякае з каханым сваім.
Нясуць іх буланыя² коні.
Але за плячыма ўжо чуюцца ім
І крыкі, і стрэлы пагоні.

¹ *Кат* — тут: прыгнятальнік, жорсткі мучыцель.

² *Буланы* — светла-жоўты з чорным хвостом і чорнай грываі (пра масць каня).

Тут кажа дзяўчыне сваёй Васілёк:
— Скачы ты да роднай хаціны,
А я, покуль ранні развеецца змрок,
Заблытаю след у далінах.

Хутчэй — не пярэч мне, хутчэй уцякай!
На час мы расстацца тут мусім.
Бывай, маё сэрца і шчасце, бывай!
Не бойся — я хутка вярнуся!..

Рассталіся. Едзе дзяўчына адна.
Знаёмыя сцежкі, хваіны,
Ды толькі на месцы знаёмым яна
Не ўбачыла роднай хаціны.

Не выйшаў, як некалі, бацька стары
Дачку сваю стрэць на дварышчы.
Адны толькі сосны гудуць у бары,
Чарнеюць кругом папялішчы.

Прысела ў знямозе на камень сівы
І вернага друга чакае.

Курлыкаюць недзе, крычаць журавы.
Марудна хвіліны мінаюць...

А ўсё Васілька не чуваць, не відаць.
Няшчасце яго мо спаткала?
Каб глянуць на лёс свой, у змрочную даль,
Дзяўчына люстэрка дастала.

Глядзіць: на пагорку жаўцее пясок,
Шуміць пры дарозе ракіта,
Стаіць конь буланы, ляжыць Васілёк,
І кружыць крумкач над забітым.

Аклікнула мілага, — глуха ўдалі
Ёй бор адказаў гулам-стогнам.
Люстэрка з рук выпала і на зямлі
На часткі разбілася з звонам.

І раптам на месцы, дзе высіўся бор,
Дзе срэбныя палі асколкі, —
Усё знікла, адны толькі хвалі азёр
Зазялі люстэркам, вясёлкай.

Дзяўчына ж крылатаю чайкай з тых год
І ў цёплыя ранкі, і ў сцюжу
Над люстрам азёраў, прасторамі вод,
Шукаючы мілага, кружыць.

І крык яе вецер нясе ўдалячынь
Над хвалямі, поўнымі ззяння,
Празрыстымі, быццам бяхмарная сіль,
Глыбокімі, быццам каханне...

1. Што, на вашу думку, магло натхніць аўтара на стварэнне гэтай паэмы?
2. Якой вы ўяўляеце Галіну? Прачытайце апісанне знешняга выгляду гераіні.
3. Як аўтар апісвае Васілька?
4. Раскажыце пра сяброўства Галіны і Васілька. Якія за́баўкі прыносіў дзяўчыне Васілёк? Што незвычайнае было ў іх?
5. Што вы даведаліся пра магната Барыну? Якім паказвае яго аўтар?
6. Раскажыце пра спробу лесніка абараніць сваю дачушку ад памагатых Барыны.
7. Як паказана возера Нарач у творы? Як, паводле паэмы, яно ўзнікла? Адшукайце ў тэксце і зачытайце адпаведныя паэтычныя радкі.
8. Адкуль з'явілася над возерам белая чайка? Як пра гэта гаворыцца ў творы? Прачытайце.
- 9. Параўнайце літаратурную легенду Максіма Танка з фальклорнай легендай «Нарач». Што яднае гэтыя творы, чым яны адрозніваюцца (звярніце ўвагу на адлюстраваныя падзеі, абмалёўку герояў, апісанні прыроды, форму, мову)?
- 10. Ці даводзілася вам бываць на возеры Нарач, чуць пра яго яшчэ якую-небудзь легенду? Калі так, то раскажыце пра свае ўражанні.

Літаратурная размінка

1. З якімі творамі Якуба Коласа вы ўжо пазнаёміліся на ўроках літаратурнага чытання ў папярэдніх класах? Чым яны вам запомніліся?

2. Якія творы Якуба Коласа вы прачыталі самастойна? Што вас уразіла?

ЯКУБ КОЛАС

Два каласы — дзве праўдзівыя песні!
Поплеч, як сёстры, ідуць у свет...
Колькі вы радасці людзям прынеслі
Колас жытнёвы і Колас-паэт.

Раман Тармола-Мірскі.

«Свет Якуба Коласа — прыгожы,
ясны, гарманічны. Яго творы нібы
выпраменьваюць душэўную цеплыню,
дабрату, вялікую чалавечую мудрасць»
(*Іван Навуменка*).

! Сапраўднае імя Якуба Коласа — Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч. Якуб Колас — яго псеўданім, літаратурнае імя.

Колас — сімвал жыццялюбства, жыццязойкасці, шчодрасці і плёну.

Каля ўласнага дома ў Мінску, дзе жыў пісьменнік пасля вайны, ён адвёў дзялянку і вырошчваў жыта, каб заўсёды бачыць каласы.

Крыніца

Можа, вы і не паверыце, што гэта ўсё праўда. Але ці так яно было, ці не так — спрачацца не буду. Скажу проста: гэтая крынічка, напэўна, частавала сваёю вадою яшчэ ваших дзядоў-прадзедаў. Яе вада — найчысцейшыя слёзы веснавых хмараў, што ад узнікнення свету ходзяць над зямлёю такімі прыгожымі чародкамі. Яе беражкі — аксамітныя межы, з-пад гэтых аксамітаў ззяе золата жоўтых пяскоў. А тыя землі, што ляжалі побач! Колькі хараства, колькі мудрага задумлення было ў іх!

Не дзіва, што тут, каля крынічкі, кіпела жыццё, бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да вады, каб палюбавацца на сваё ўласнае хараство ў яе люстры, як гэта любілі рабіць прыгожыя краскі. Другім хацелася паслухаць цікавую музыку, якую складалі дробненькія хвалькі, скачучы з каменьчыка на каменьчык, трэція блукалі тут, каб крыху адпачыць у прахалодзе бліскучых хваль, чацвёртыя гарнуліся сюды — проста гледзячы на другіх.

Але крынічка была такая скромная, такая сарамяжлівая¹, што нават не зварачала ўвагі на сябе самую і нікоlechкі не ганарылася сабою. Цякла і цякла сабе туды, куды несла яе нязнаная сіла, нават і не думаючы пра тое, якую важную ролю аб'яднання жыцця выконвала яна. А тая гара, што дала ёй пачатак жыцця, пазірала на яе з

¹ *Сарам'яжлівы* — сарамлівы, сціплы, нясмелы.

любасцю і гордасцю маці. Часамі яе жоўтыя камяністыя схілы асвятляліся такою радасцю, такою ўсмяшкаю задавальнення, што ўсім рабілася лёгка, добра, ціха, мірна. Найчасцей гэта здаралася тады, калі ўсё вакол пачынала абуджацца пасля ночы. З-за далёкіх рубяжоў зямлі, дзе неба так нізка нахіляецца да яе, уздымалася залатая карона, яе агнявістыя бліскучыя праменні, як стрэлы, разляталіся па зямлі і па небе. Лясны жаваранак і салавейка ў цяністых кустах стараліся навыверадкі павітаць сонейка першымі, і песні іх дрыжалі прыгожай музыкаю ў хвалях паветра ціхай раніцы. І цяжка было сказаць, хто з іх лепей спявае.

Але часы змяняліся, і часам нейкі смутак ахопліваў гару. Тады яна агортвалася сіваю наметкаю¹ і аб нечым моцна тужыла. Ніхто не ведаў, якія прычыны засмучалі гэтую добрую горку. А гара-маці, як відаць, думала аб далейшай долі свае дачкі. Чулае матчына сэрца адгадвала тое, чаго так часта не можа прадбачыць нават сталы розум, узбагачаны веданнем з'яў і ўмоў жыцця.

— Эх, дачушка, дачушка! — уздыхала гара.

— Чаго, матулечка, так цяжка ўздыхаеш? — пытала крынічка.

— Эх, любачка! Ты яшчэ мала жывеш на свеце і шмат чаго не цяміш. А я, стоячы тут з незапомных часоў, навучылася бачыць тое, чаго не бачыш ні ты сама, ні гэтыя пышныя і крыху надзіманыя дубы, ні наогул усе большыя і меншыя тутэйшыя жыхары. Толькі людзі, і то

¹ *Наметка (на́мітка)* — доўгі вузкі кусок кужэльнага (ільнянога) палатна, звычайна з каймой або вышыўкай; даўней: галаўны ўбор замужніх жанчын.

не ўсе, а самыя сталыя, самыя разумныя з іх, што пільна і пранікнёна ўглядаюцца ў кнігу жыцця зямлі, могуць трошкі разбірацца ў гэтых справах.

— Што ж ты хочаш сказаць, матуля?

— Мілая дачушка! Даўно я заўважаю, што ў зямлі дзеецца штось нядобрае. Чуе маё сэрца, што нейкая сіла рыхтуецца павесці цябе па другой дарозе.

— А што можа рабіцца ў зямлі? — спытала здзіўленая і зацікаўленая крынічка. — Зямля такая спакойная, нерухомая, як быццам зусім акамянела і застыла.

Слухалі травы, слухалі краскі, слухаў ракітнік і лазняк, птушкі, нават салавейка прыпыніў сваю песню і прыслухоўваўся да гэтай размовы. Усім здавалася, што нікога на свеце няма разумнейшага за крынічку, бо аб такіх цікавых і мудрых рэчах гаманіла з імі яна! А тут і крынічка шмат чаго не ведае. І ўсе сцішыліся — так уважліва слухалі яны гэтую гаворку.

— Эх, неразумнае дзіцятка! — сказала гара. — Гэта толькі павярхоўнаму воку не відно нічога. Зямля жыве, у яе жыцці многа-многа змен, толькі ж яны выяўляюцца так павольна, так непрыметна, і на першы погляд здаецца, што яна скончыла кола свайго існавання. А ты вазьмі вецер: чаго толькі не робіць ён? А гэтыя прыгожыя хмаркі, што любяць так часта прапаўзаць над намі, каб адбіцца ў люстры твае чыстай вады! А іншыя схаваныя ў нетрах¹ зямлі сілы! Але не ў гэтым справа, пра гэта мы пагаворым другім разам. Справа ж у тым, што цябе хочучь павярнуць на другую дарогу.

¹ *Нётры* — тут: тое, што змяшчаецца пад зямной паверхняй.

— А чым жа, матуля, гэта кепска? Ну і пайду, і пабягу ў другіх берагах... Скажу табе, родная, мне і самой хацелася паглядзець на другія краіны белага свету.

Засмуцілася старая гара, пацямнелі яе прыгожыя схілы, бо вечар павольна апускаўся на зямлю і за далёкімі пагоркамі хавалася сонца.

— Я мушу перасцерагчы цябе, дачушка, — зноў сказала гара. — Наўперад ты добра падумай, а ўжо тады выбірай свой лёс. Ніхто, дачушка, не можа стрымаць твайго жадання, і ты пойдзеш туды, куды цябе так цягне твая цікавасць. Ты пойдзеш у другі бок, у другія краі панясеш сваю ваду. Праўда, ты спаткаеш шмат новых з’яў, угледзіш тое, што табе і не снілася. Але памятай, дачушка, успомніш ты сваю старую матку, успомніш аксаміты тваіх беражкоў і залатое сваё дно, і моцна-моцна пацягне цябе сюды, бо сярод чужынцаў ты згубіш свой воблік, сатрэшся з твару зямлі. А я тут буду стаяць адна, і туга разлукі з табою высушыць маё сэрца. Ты паглядзі, вунь там, бачыш, стаяць горы, а на іх расце лес. Гэта ўсё маё сваячкі, і не сёння-заўтра яны, таксама як і я, дадуць пачатак новым крынічкам. Яны будуць бегчы сюды, і калі б ты пачакала, дык яны зліліся б з табою: нахіл зямлі якраз ідзе ў гэты бок. Тады б вы сталі магутнай ракою, і ў гурце вам не страшна было б каціцца ў свет: вас ніхто не адолее, і вы не страціце сябе на чужыне. Вы б ажывілі ўвесь гэты край, ён стаў бы багатым на зайздрасць чужынцам.

І яшчэ скажу табе адно: калі ты пачуеш, як здрыганецца зямля, дык хутчэй, як мага, старайся перарэзаць, прабегчы абвал, які ляжа ўпоперак твае дарогі, і ты пацячэш па старым жолабе. А не зробіш гэтага, дык ужо

будзеш прымушана звярнуць на другую дарогу, куды цябе горне гэтае няяснае, такое павабнае жаданне навізны.

Вечар даўно кінуў намётку шэраватага змроку на заціхаючую зямлю. Гара маўчала, ціха разважаючы аб чымсьці. Поўны месяц устаў на небасхіле, усміхнуўся, бы той падарожны, страціўшы надзею на добрую долю; яго таемны і тужлівы водбліск разліўся над ціхімі разлогамі зямлі і неба. Крынічка ўсё бегла, гнала хвальку за хвалькай, поўная задумення. Булькала і звінела, як музыка, зачароўваючы зялёныя беражкі; залатыя мары снаваліся над пахіленымі галоўкамі прыгожых красак. Месячык падплыў яшчэ вышэй і кінуў сваю касу ў лона крынічкі і зачараваў яе.

Цяпер ёй яшчэ мацней захацелася ісці далёка, бо ёсць невыразнае хараство ў гэтых прыгожых далях, у гэтых няясных парываннях да невядомага.

Прыгожыя мары-летуценні раптоўна перабіліся. Крынічка пачула, як пад ёю здрыганулася зямля, цяжкая глыба адарвалася ад гары-маці і загарадзіла ёй дарогу.

— Я не праб'юся! Я не праб'юся! — прашаптала крынічка.

— Хутчэй, хутчэй, дачушка, ты здолееш прабіцца! — з матчынай любасцю і страхам перад дарагой стратай трывожна казала гара.

— Я не праб'юся!.. Што ж? На новую дарогу. — І ў другі бок пабегла крынічка.

Заплакала гара буйнымі росамі... Асірацела старая гара, пераляцеў кудысь салавейка, пасохлі прыгожыя краскі, і жоўтымі пяскамі засыпаў вецер прыгожую дарожку крынічкі.

Нарадзіліся і пацяклі другія крынічкі, утвараючы новае жыццё, а гэтае, калісь шумлівае і вясёлае, месца пачало заміраць і глухнуць. І толькі гара з абветранымі схіламі яшчэ сведчыла аб даўнейшых часах поўнага жыцця. Нават трава не расла тут, і толькі непатрабавальны сівец¹, які прывык да цяжкіх умоў жыцця, сям-там раскідаўся крупінкамі па гары.

Прайшоў час. Была раніца. Сонейка пачынала новы дзень. Ціха ўздываўся надлагчынамі туман, крычалі дзесь гусі. Лесавы жаваранак ужо снаваў у небе і вітаў яснае сонца. Ён так і застаўся тут, каля гэтай гары-сіраціны, і толькі адзін разганяў яе журбу; часамі ўсмешка засмучанай радасці асвятляла яе жоўтыя схілы. Скончыўшы песню, жаваранак сеў на камень, што ляжаў на самым версе гары, і сказаў:

— Паслухай, маці, а да цябе прыйшлі дарагія госці, толькі яны баяцца зірнуць табе ў вочы.

На купінках сіўцу блішчалі, як слёзы, буйныя кроплі расы.

— Ах, мілая матуля, — загаманілі кроплі, — мы прыйшлі, бо вельмі ж смуціліся па табе ў далёкіх неведомых краях. Мы — часткі твае роднае крынічкі, што цякла з твайго сэрца. Даруй жа нам, матка, што мы не паслухалі цябе. — І казалі аб сваім бадзянні.

Аб чым маглі сказаць яны, падумаўце самі.

Гара ж ім сказала:

— За тое, што вы не паслухалі свае маткі і кінулі сваю радзіму, вы будзеце вечна кружыцца па свеце і ніколі не

¹ *Сівец* — шматгадовая травяністая расліна (трапляецца на лугах, лясных палянах, ускрайках балот).

збудзеце сваёй жальбы па родных кутках, і нідзе не будзеце мець вы прытулку на свеце.

Прыгрэла сонейка, заззялі кропелькі дарагімі камянямі і зніклі. Куды ж яны дзеліся? Куды?

1. Якой аўтар малюе крынічку? Як характарызуе яе? Чаму крынічка не паслухалася сваёй маці-гары?
2. Угадайце ўрокі маці-гары, падмацуйце іх адпаведнымі радкамі з казкі.
3. Якая была галоўная мара жыцця маці-гары? Чаму гэта мара не ажыццявілася?
4. Як паплацілася за сваю бесклапотнасць і неабачлівасць дачушка-крынічка? Выкажыце свае адносіны да гары і крыніцы.
- 5. Паразважайце, ці падыходзяць словы Янкі Купалы «Не шукай ты шчасця, долі на чужым далёкім полі» ў якасці парады дачушцы-крыніцы.
6. Знайдзіце ў тэксце радкі, у якіх сфармулявана галоўная думка казкі. Прачытайце іх.
- 7. Падзяліце твор на часткі, падбярыце да іх загаловкі. Падрыхтуйце падрабязны пераказ адной з частак.

Літаратурная размінка

1. Прыгадайце народную казку «Стары бацька». Што ў ёй асуджаецца і што ўхваляецца?

2. Прачытайце наступныя прыказкі. Запішыце ў сшыткі тыя, у якіх гаворыцца пра адносіны да бацькоў.

Будзь свайму слову гаспадар.

Дзеўка без касы не мае красы.

Бацькоўскае слова дарэмна не гаворыцца.

Не радуйся чужой бядзе, бо свая ззаду ідзе.

Бацькоў слухаць — гора не знаць.

Няма смачнейшае вадзіцы, як з роднае крыніцы.
Старшых і ў пекле шануюць.
Добрыя дзеці бацьку і маці — апора ў хаце.
Не навучаць бацькі, дык навучыць гора.
Усяму пачатак — родная мова.

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

У казках Уладзіміра Караткевіча — народная мудрасць і дасціпнасць, міласэрнасць, любоў і пашана да старэйшых.

Сапраўднае захапленне фальклорам пачалося яшчэ ў дзяцінстве, калі будучы пісьменнік чуў ад свайго дзеда Васіля многія паданні і легенды. Пазней Караткевіч — студэнт Кіеўскага дзяржаўнага ўніверсітэта — сам захапіўся іх зборам і падрыхтаваў нават сшытак фальклорных запісаў «Казкі і легенды маёй Радзімы», напісаў дыпломную работу «Казка. Легенда. Паданне».

З часам з'явілася цэлая паліца казак Уладзіміра Караткевіча: «Чортаў скарб», «Верабей, сава і птушыны сход», «Пасварыліся — памірыліся», «Жабкі і Чарапахы»... Цудоўным пераказам народнай казкі «Стары бацька» стала аўтарская казка пісьменніка «Нямоглы бацька».

Нямоглы бацька

Быў калісьці — так даўно, што Месяц толькі-толькі яшчэ з'явіўся на нашым Небе, — у людзей на зямлі такія паганы звычай: не карміць старых бацькоў.

Дзікія былі людзі. Дзікія-найдзікія. Аж цяпер сорамна ўспамінаць пра іх, такія дзікія. Як убачаць, што маці або бацька больш ахвотна на сонейку грэецца, чым косіць

ці жне, дык адразу завозяць іх на калёсах або на санях у глухі лес, пакідаюць трохі ежы і едуць дахаты. А калі тыя хлеб з'ядуць, то або памруць з голаду, або застынуць, або дзікая зверына іх разарве.

Такі быў Закон. І хто Закону трымаўся, таго хвалілі. А хто не трымаўся, таго маглі выгнаць у дзікую пушчу.

Ты пачакай іх да канца вінаваціць. Страшэнна цяжка, у голадзе і холадзе, жылі тыя дзікія людзі. Частыя былі неўраджаі, таму запасаў аніякіх не было і быць не магло. А ўродзіць некалькі гадоў запар — з'являцца ворагі. І ўжо або аддай ім, або ляж у бітве. Таму кожныя рукі лічыліся: ці могуць яны яшчэ трымаць касу або меч? А калі ўжо не могуць, калі толькі кавалак да рота нясуць — нашто яны? Адвозіў чалавек у лес старога бацьку і ведаў: ягонныя дзеці тое самае з ім зрабляць. Як ты віншуеш, так і табе дзякуюць. Бо жылі гэтыя людзі па адзіным законе — законе карысці.

Дык вось, жыў сярод тых людзей у адной лясной вёсцы малады чалавек. А імя яму было Пятро.

— Глядзі, — аднойчы сказаў Пятру сусед Гнат, — бацька твой ужо вось-вось пачне кароткай касою ў місцы каціць. Рыхтуйся.

— Да чаго? — нібы не зразумеў Пятро.

— Ваўкоў гадаваць.

А Гнат быў адзіны такі на вёску. І было ў таго Гната багата (таксама бедна, але болей, чым у суседзяў, і таму, як воўк за здабычу, болей іншых трымаўся ён за Закон), і быў той Гнат самы большы гад. І голас меў у грамадзе.

Зірнуў Пятро на бацьку — сапраўды, у таго рукі-ногі саслабелі, за сахой не пройдуць, лўка не нацягнуць. Зусім нямоглы чалавек.

І стала тут Пятру неяк непамысна¹. Ну нібы выпадкова муху праглынуў. Не ведае, што з ім такое. Проста кепска. А бацька глядзіць на яго і нічога не кажа. Пятро забыўся на тую размову з суседам, ды надышла восень, і паклікалі яго пад вясковы супольны² дуб. Прыйшоў ён, а там ужо грамада шуміць, віруе. І больш за ўсіх каламуціць ваду ў тым віры Гнат. Крычыць, рукамі махае, як малы.

— Чаго марудзіш, Пятро?! — гарлае, аж у вачах туман. — Гані ў лес ваўчыны недаедак.

— Ты чаго гудзіш, як свіння? — раззлаваўся на яго Пятро. — Чаго так пільна хочаш? Крыві чужой?

— Згінуў твой стары грыб. А калі згінуў, трэба яго рваць з каранем. А то ад яго і на здаровыя зараза пойдзе.

Грамада сумуе, але хто галасней крычыць, таго і слухаюць.

— Ты гэта, Пятро... таго... — сказаў урэшце другі сусед, Максім. — Ты, значыцца... гэта.

Нічога не зробіш. Пайшоў Пятро дахаты. Бацька паглядзеў на яго ўважліва і зняў з калка торбу.

— Кладзі лусту хлеба. Ды меней, меней...

— Дык нашто тады ўвогуле?

— Падумаю яшчэ нейкую ноч. Але ж з пустым жыва-
том думаць сумна... Сала не кладзі. У хаце прыдасца. Ма-
лому... Так, Пятро, так. Закон такі. Ідзі запрагай каня.

Выйшаў бацька з хаты. Цяжкавата яму лезці на калёсы.

— Ты чаго так многа саломы паклаў? Ды мяккай, аўсянай?

— Дык назад жа прывязу.

¹ *Непамысна* — моташна, нудна, брыдка.

² *Супольны* (дуб) — агульны; тут: месца, дзе збіралася на сходы вясковая грамада.

Едуць вёскаю ў лес. Рэдкія сустрэчныя вочы хаваюць.
А некаторыя і падбадзёрваюць старога:

— Нічога, хутка і мы за табою.

І толькі Гнат на ўвесь свет гарладзёрыць:

— Правільна, Пятро! Няма чаго ў рот валачы, калі ба-
рану валачыць не можаш.

Пятро праехаў моўчкі.

Прыняў іх разам з калёсамі мокры і чорны лістапа-
даўскі лес. Часцей і часцей пачалі трапляцца між дрэў
аленевыя, а можа, і чалавечыя косці.

Прыехалі. Зрабіў Пятро з яловага лапніку будан,
паклаў у салому торбу. Нацягаў сушняку, насекаў яго дроб-
на. Развёў цяпельца¹. Дастаў з торбы хлеб, сала, біклаж-
ку з квасам.

¹ *Цяпельца* — невялікі касцёр, вогнішча.

— Гэта нашто? — спытаў бацька. — Бяры ўсё. І салому бяры.

— Татка, — глуха сказаў Пятро, — няўжо ты думаеш, што я цябе тут пакіну?

— І пакінеш. Бо Закон. Заб'юць цябе, — сказаў бацька.

— Не бойся за мяне, — адказаў Пятро і паехаў.

Заміргаў у гушчары за спінаю агеньчык. Знік. Ноч у лесе, сутонне¹ ў вёсцы. Гнат ля хаты зіркае на воз.

— Салому ўсё ж пакінуў?

— А што? Чысцей будзе!

Усю ноч праварочаўся ў хаце Пятро. А наступнай ноччу, пакінуўшы ў стайні каня, пайшоў крадком у пушчу. Доўга блукаў. Няма агню і няма. Усё, значыцца, ясна. Замарыў бацька агонь, каб лішне не пакутаваць. Не паверыў. Дый праўда, не было такога яшчэ на свеце.

...Аж раптам... «Ёсць ён! Ёсць агонь! Ёсць!» Бяжыць ён на агонь. Галіны яму па вачах сцябаюць.

А агонь зусім згасе. І нібы згасе ля яго скручаная постаць.

— Татка! Татка! — крычыць ён і спяшаецца.

То бацьку абдымае, то косці аленьвыя збірае і кідае ў будан. Памерці захацеў. Не паверыў.

Ускінуў бацьку — лёгкага — на плечы і нясе. А агонь за імі згасе-згасе. Згас. І чуе Пятро — мокрая ў яго патыліца.

— Ты што, плачаш?

— Плачу. За цябе. Цяпер можна расказваць. Ведаеш, чаму такіх дужа старых на вёсцы адзін я?

— Ведаю. Бітва была дзесяць гадоў назад.

¹ *Сутонне* — паўзмрок; час пасля захаду сонца перад надыходам ночы.

— Так. Напалі. І мы ўсе, хто на парозе, — перад дарогаю ў лес — вырашылі патаемна: лепей ужо там легчы, чым ад сваіх... Усе палеглі, адзін я застаўся.

Прынёс Пятро бацьку ў хату, адгарадзіў частку каморы¹ і зрабіў там пралазы на гарышча² ды ў падпамосце³. Адтуль — на панадворак. І там бацька стаў жыць. Глухой ноччу — у хаце, удзень — у падпамосці і на гарышчы. А ноччу цёмнай і па двары патупае. Як ваўкі жылі, ад усіх хаваючыся. Але жылі.

У той год пала на людзей нібыта нейкая кáра. Ураджай быў — на каціную долю, ледзь зіму перажыць.

«Нічога, — думалі людзі, — неяк дажывём да шчаўя. Адсеяцца — ёсць жыта ў ссыпных ямах. А там яно, можа, і ўродзіць».

¹ *Камóра* — халоднае памяшканне пры хаце для захоўвання запасаў ежы, адзення і іншых рэчаў.

² *Гарышча* — прастора паміж столлю і дахам.

³ *Падпамóсце* — памяшканне пад падлогай у будынку.

Аж не. Напалі якраз перад вясной суседзі (у іх яшчэ горш было), пачалі людзі з імі біцца. Гарэлі свірны¹, усе насенне ў ямах папаяклося — ні гаспадарам, ні суседзям, якіх адбілі. Людзі спачатку раўлі пад супольным дубам, а пасля і рукі апусцілі: жывымі ў зямлю трэба класціся. Прыйшоў Пятро дахаты ды і кажа бацьку: так вось і так, усе паміраць будзем.

— Ка́ра. Закон пераступіў, — кажа бацька. — Не шкадуеш?

— Не. Зіму разам. І цяпер — усе разам. Такі Закон мой.

— На што ўсе разам? Хадзі, нешта скажу.

...І вось з'явіўся Пятро зноў пад дуб, дзе, прыбітая, маўчала ўся грамада.

— Усё, — толькі й сказаў сусед Максім, — цяпер дзяцей заб'ю, а пасля і сам. Ані зерня пасеяць... Ну, Пятро?

— Не трэба забіваць, — голасна сказаў Пятро. — Здыміце салому са стрэх. Ад застрэхі-капяжа і да сярэдзіны пакрыцця.

— І што? — скрывіўся Гнат.

— Абмалаціце. І падмяціце дошкі, што знізу пад-стрэшка.

І праўда, крылі ж страху, беручы неабмалочаныя снапы.

Кінуліся людзі на стрэхі. Абмалацілі салому. Змялі разам з пылам зярняткі (шмат іх напала на падстрэшкавыя дошкі). Набралі насення, каб хоць сяк-так засеяць ніўкі.

— І падзяліцеся сакрэтам з суседзямі, — сказаў Пятро.

— Чаго-о? — узвіўся Гнат. — Ды мы іх...

¹ *Свіран* — халодны будынак, прызначаны для захавання збожжа, мукі, прадуктаў, розных рэчаў.

— Падзяліцеся. Іначай кепска будзе.

На радасцях падзяліліся. І — нібы ад палёгкі, нібы ад падзякі — жыта ва ўсіх пайшло густое, кашлатае, як мядзведзь.

— Чаму не да канца стрэхі загадаў агаліць? — спытаў Максім.

— А вось каб вымерзлі ўсходы — тады б аж да казлоў¹ усё агалілі, але знайшлі б што другі раз у зямлю кінуць.

— Вой, не на дабро такі розум, — сказаў Гнат. — Быць бядзе.

І як накаркаў. Пачало ўжо красаваць-весьліцца жыта, калі аднойчы з'явілася над гаем вялікая галава. Ішоў Велікан. Не з добрых волатаў, а з тых, што народу ў шкоду. Нагой ступіць — вада ў след набягае і робіцца стаў².

— Жыта якое! — загрымеў, як сто перуноў. — Тут і пасялюся.

¹ *Казлы* — цэнтральны драўляны брус даху хаты.

² *Стаў* (*ставок*) — штучны вадаём, невялікая сажалка.

Наламаў бяргвення, зрабіў на самай гіганцкай асіне падмосце, а на падмосці з валуноў пабудаваў сабе замак.

— Тут буду сядзець. Збожжа збераце — з’ем. З-пад казлоў збераце, засеце — і тое з’ем. А пасля вас з’ем.

Паспрабавалі стрэлы ў яго кідаць — не далятаюць стрэлы да замка. Велікан стральцоў злавіў і з’еў, каб ас-татнім непавадна было. Смяротна затужылі людзі. Прый-шоў Пятро ў хату.

— Усё, татка. Цяпер прападаць будзем.

— Не шкадуеш?

— І ў соты раз я такі Закон пераступіў бы. Цяпер — разам.

— Нашто? — спытаў нямоглы бацька. — Хадзі сюды... І зноў сказаў Пятро людзям, што сабраліся пад суполь-ным дубам:

— Нічога мы з ім, Веліканам, не зробім сілаю.

— А нашто сілаю? — высунуўся Гнат. — Я яму пада-рункі нашу. Хвалю.

— Ён цябе пазней за ўсіх з’есць... Не, людзі, не хваліць яго трэба, а сабраць дзяцей, асабліва сірот тых, з’едзеных, і хай кожны дзень пад тую асіну яны ходзяць ды плачуць, ды моляць.

— А што з таго? — здзекліва спытаў Гнат.

— Нічога. Толькі сіроцкая сляза мацнейшая за ўсё. А вам, дзеці, я нешта шапну на вуха, хадзіце сюды.

Тыя слухалі без слёз. Бераглі іх для дрэва і замка на ім.

Што раніца, то глухла наваколле ад плачу дзяцей пад волатам-асінай. Ляжаць ніцма адзін да аднаго, плачуць, моляць Велікана. А той толькі з неахайнай барады чырво-ныя дзясны ды белыя зубы паказвае. Так ідуць хвіліны, дні, тыдні. Скора жніво.

— Ну і выплакаў нешта? — спытаў Гнат у Пятра.

А Велікан рагоча на дрэве, як жарабец, і не бачыць, што пад падмосцем зжоўкла лістота.

Гнат зноў баламуціць. І людзі ўжо з рукамі да Пятра падступіліся. А той стаіць спакойна і паверх галоў глядзіць на дрэва:

— А вы цярпенне майце.

...І вось падступіла ўначы дзікая хмара, пачалі з яе лупіць бліскавіцы, загрымеў пярун, наляцеў ураган. Храснула, ляснула аб зямлю смярдзючае спаракнелае дрэва, з ракатаннем і грукатам пасыпаліся з яго абломкі, пахавалі пад сабой Велікана.

І ўстала над гэтай бясслаўнай магілай вясёлка.

Засыпалі багатае збожжа ў засекі і ямы. Велікана пазбавіліся. З суседзямі мір. Дык не, зноў падбухторвае людзей Гнат. Злуецца на іх і на ўвесь свет. І вось аднаго рання падступілі ўсе з доўбнямі ды з камянямі да парога Пятровай хаты.

— Не сваім гэта ён розумам, — насядае Гнат. — Гэта ён у Чорнай Сілы розум пазычыў.

— Праўда, — сказаў Максім. — Ты просты розумам. Як мы.

— Так, не сваім, — адказаў Пятро. — Бацькавым.

— Дык ты ж яго ў пушчу звёз!

— А ноччу назад прывёз.

— Не верце, — раве Гнат. — Конь і калёсы ў двары былі.

— А я на спіне. Як ён мяне малога.

— Глядзеў я, — залямантаваў Гнат, — косці ў будане.

— Аленьвыя косці.

Пайшоў Пятро ў хату і вывеў адтуль бацьку:

— Жылі сілай, а розум забывалі. Жылі сённяшняй карысцю. Знішчалі «ўчора» і таму не мелі права на «заўтра».

— Гнаць іх у лес! — гарлае Гнат. — Закон пераступілі! Што ён такое дзецям сказаў, што дрэва з Веліканам ляснулася?!

— Забыў ты, — сказаў бацька, — што «сіроцкія слёзы дарма не мінаюць, пападуць на белы камень — камень прабіваюць».

Кінуў Гнат камень у Пятра — дзверы ў трэскі разнёс.

— Вось што, — сказаў тады Максім, — правільна ён зрабіў, пераступіўшы такі Закон. Болей таго не будзе. Шануйце дабыню, хай і слабую. Шануйце мудрасць, хай сабе нямоглую. Насіце на руках бацькоў... Кланяйцеся гэтым двум да долу, людзі!

І тыя пакланіліся.

— Ну а ты? — спытаў у Гната Максім.

— А я пры сваім, — сказаў той. — Я свайго, як час прыйдзе, завязу-такі ў пушчу.

— А мы не дамо, — сказаў Максім. — Наш ён цяпер, а не твой. А калі ўжо гнаць кагосьці ў пушчу, дык гэта цябе. Ідзі, вый там на ветах¹, воўк.

І тут натоўп зароў. Уся ярасць на Закон, увесь адчай і ўся палёгка выліліся ў рыку.

— Хай ідзе!

Той пачаў аддаляцца. Тады Максім спытаў у бацькі:

— Дык няўжо толькі слёзы бязбацькавічаў дрэва ссушылі?

— Ну, не толькі, — усміхнуўся той. — І яшчэ нешта.

— А што ж тады?

¹ *Bétax* — месяц у апошняй квадры, на зыходзе.

— А гэтага ні я, ні дзеці вам пакуль не скажам, — адказаў Пятро. — На той выпадак, калі з’явіцца сярод вас хаця адзін на дзесяць тысяч такі вось Гнат. І вось калі пачне ён бацьку крыўдзіць, а тут наступіць яму на хрыбет бязлітасны Велікан — вось тады толькі хай бацька адплаціць яму дабрынёй за зло. Добрай мудрасцю за злосную дурасць. А мы пакуль памаўчым.

І людзі зарагаталі. А Гнат аддаляўся ў пушчу, як камяк былой нянавісці.

І так памёр Закон стары. І так стаў новы Закон.

1. Калі адбываецца дзеянне ў творы? Што гэта быў за час, чым ён адметны?
2. Якога Закону трымаліся дзікія людзі? Чаму Пятро парушыў яго?
3. Хто і чаму дапамог сялянам пераадолець цяжкасці, што выпалі на іх долю?
4. Што за чалавек быў Гнат? Чаму менавіта ён асабліва пільна сачыў, каб выконваўся дзікі Закон? Чаму Пятро не мог з ім паразумецца?

5. Паразважайце над словамі старога бацькі, адрасаванымі аднавяскоўцам: *«Жылі сілай, а розум забывалі. Жылі сённяшняй карысцю. Знішчалі “ўчора” і таму не мелі права на “заўтра”»*.

6. Якую выснову зрабіў Максім пасля ўсіх выпрабаванняў, што перажыла вёска? Знайдзіце і прачытайце яго словы.

7. Падрыхтуйце невялікае паведамленне пра адносіны да старэйшых у вашай сям’і.

8. Паглядзіце мультыплікацыйны фільм «Дзед». Паразважайце, што агульнае паміж народнай казкай «Стары бацька», літаратурнай казкай «Нямоглы бацька» і мультыплікацыйным фільмам «Дзед»?

АНДРЭЙ ФЕДАРЭНКА

Творы Андрэя Федарэнкі шчырыя і эмацыянальныя, прасякнутыя любоўю да людзей, трывогай за іх лёсы, клопаты і памкненні. Раскрываючы духоўны свет сваіх герояў, «пісьменнік спрабуе адчуць пульс сучаснасці» (*Генрых Далідовіч*).

Падслуханая казка

Настаўнік даў вучням дамашняе заданне — кожнаму намаляваць якуюсьці кветку.

Марыйцы спачатку заданне падалося лёгкім. Дзяўчынка добра малявала, да таго ж ведала і любіла мноства самых розных кветак. Ранняя вясной яна любіла дзьмухаўцы і лотаць, улетку — смолкі і валошкі, увосень — вяргіні і астры... Якая ж з гэтых кветак самая прыгожая, самая любімая? За акном цяпер не вясна, не лета і не восень, а сцюдзёная зіма, белыя гурбы снегу, і адзіныя кветкі — тыя, што намаляваў мароз на аконным шкле.

Дзяўчынка думала-выбірала ўвесь вечар і потым у ложку, засынаючы, таксама думала. Ад гэтага ёй прысніўся сон. Прысніліся заліты сонцам, запоўненыя птушынымі співамі празрысты летні дзень, поплаў, які нагадваў дарагія стракаты дыван, — столькі на ім было кветак... І калі яна, босая, лёгкая, ступала па гэтым мяккім дыване, кветкі схіляліся да яе, і хвалілася кожная сваёй прыгажосцю. Вядома, гэта быў сон, і таму кветкі маглі размаўляць. Галасы іх пераліваліся ціхім журчаннем ручайка, ранішнімі жаўруковымі співамі, лёгкім пошумам

ветрыку, які забаўляецца з маладой лістотаю... Пунсавелі красуні-ружы і стараліся прыхаваць пад лісцем свае шыпулькі; звінелі, бы нанізаныя на нітку парцелянавыя¹ званочкі, бялюткія ландышы; выхваляліся адзін пераадным смешныя таўстуны-цюльпаны самых розных колераў; надзьмуліся ад гонару таўсташчокія півоні; разбегліся і застылі па ўсім поплаве бесклапотныя рамонкі; сінелі між імі маўклівыя сціплыя незабудкі, сон-трава і непаўторная валошка...

Дзяўчына слухала, любавалася кветкамі і аніяк не магла выбраць лепшую. Гэта прыгожая, а паглядзіш — другая яшчэ прыгажэйшая... Раптам яна пачула меладычныя, танюткія і чыстыя, як перазвон крышталю, галаскі. Дзяўчына агледзелася. Ах, яна нават не заўважыла, што наступіла на цэлую сямейку непрыкметных сярод гэтай раскошы колераў і пахаў звычайных маргарытак!

¹ Парцеля́навы — фарфоравы.

Цяпер яны, прымятыя, падымаліся з зямлі, абтрасаліся, распраўлялі пялёсткі і лісточкі, падстаўлялі сонцу свае бела-ружовыя вяночкі з жаўткам пасярэдзіне. Яны гаварылі так ціха, што дзяўчынцы, каб пачуць іх, давялося прысесці і нагнуцца ледзь не да зямлі.

— Каб толькі гэта дзяўчынка захацела паслухаць нас! — сказала адна з кветак, і Марыйка, як гэта бывае толькі ў снах, чамусьці адразу зразумела, што гэта нямецкая маргарытка. — Каб дала нам хоць крышачку ўвагі! Можна тады яна выбрала б нас? Мы ніколі не горшыя за іншыя кветкі. Гэта ж акурат мы з давён-даўна прыносім дзецям і дарослым радасць, стараючыся прадказаць іхні лёс. Можна загадаць любое жаданне, потым абрываць па чарзе пялёсткі, і тое слова, пры якім будзе абарваны апошні пялёстак, і павінна азначаць: збудзецца ці не збудзецца жаданне.

— Гэта праўда, — азвалася другая кветка, і зноў Марыйка адразу зразумела, што гэта маргарытка-французжанка. — Мы цвіцём з ранняй вясны да позняй восені, і няма ў свеце краіны, дзе нельга было б нас сустрэць, дзе не варажылі б на нашых пялёстках! Я таксама расказала б гэтай дзяўчынцы, як яшчэ ў старадаўнія часы рыцары дарылі нас сваім дамам і на стужках, якімі абвязвалі букеты, рабілі такія надпісы: «Кожная кветка мае сваю вабнасць, але калі мне прапанавалі б на выбар адразу тысячу кветак, усё адно я выбраў бы маргарытку».

— А я расказала б дзяўчынцы, — падхапіла кветка-грачанка, — што наша назва «маргарыткі» пайшла з грэчаскай мовы і азначае «жамчужыны». І гэта нас апяваў паэт, сцвярджаючы, што мы, незлічоныя белыя кветачкі, рассыпаныя па зялёным лузе, здаёмся сапраўднымі жамчужынамі!

— А я, — умяшалася кветка-італьянка, — распавяла б дзяўчынцы адну з самых прыгожых легенд пра наша паходжанне. Вядома, што вялікае сонца больш за ўсё на свеце любіць кветкі, клапаціцца пра іх, песціць, як дзяцей... А кветкі карыстаюцца гэтым і заўсёды аб нечым у яго просяць: адны хочуць быць больш буйнымі, другія — больш духмянымі, трэція — мець прыгажэйшыя пялёсткі... І толькі мы, маргарыткі, ніколі ні аб чым не прасілі, заўсёды адчувалі сябе шчаслівымі, такімі, як стварыў нас Бог. Больш за ўсё мы радуемся, калі нас зрываюць дзеці і гуляюць з намі. І ў падзяку за нашу сціпласць сонца цалуе нас, пакідаючы свой знак — жоўтую плямку пасярэдзіне белых пялёсткаў.

— Я сказала б дзяўчынцы, — прамовіла кветка-аўстрыйка, — што выява букеціка маргарытак ёсць нават на мармуровым помніку. Ён узведзены ў памяць аўстрыйскай імператрыцы Лізаветы, якая заўчасна загінула, а маргарыткі — сімвал яе дабыні і сардэчнасці.

— Я, — сказала кветка-англічанка, — радуюся таму, што гэта дзяўчынка наступіла на нас. У Англіі і цяпер існуе звычай: калі наступіш на дванаццаць маргарытак адразу, вясна надыйдзе раней.

— І ў Скандынавіі мы служым прадвесніцамі вясны і аднаўлення жыцця, — падтрымала шведская кветка. — Менавіта ў Швецыі ўпершыню быў наладжаны збор ахвяраванняў для хворых на сухоты¹, а кветкамі, якія дарылі кожнаму, хто рабіў грашовы ўклад, былі выбраны мы, маргарыткі!

— А я, — адазвалася апошняя кветка, — сказала б дзяўчынцы пра нашу агульную з ёю цудоўную і

¹ *Сухоты* — хвароба туберкулёз.

нешчаслівую радзіму. Я расказала б, як яшчэ са старажытнасці тапталі мяне чужацкія коні і людзі, як з веку ў век вострыя сохі і плугі падразалі разам з дзёрнам мае карані і я, як і іншыя кветкі і травы, угнойвала глебу; расказала б, як паласавалі мяне цяжкія жалезныя гусеніцы цягачоў і танкаў і як вырывалі, перамешвалі мяне з зямлёю разрывы бомбаў і снарадаў; расказала б, як прысыпала мяне смяротным радыяцыйным попелам і брудам... І ўсё ж я выжыла! Нездарма ў нашай мове я завуся стакротка. Я зноў расту паўсюдна, дзе толькі могуць умацавацца карані, і я хачу, каб бегалі па мне басанож, каб зрывалі мяне і варажылі на маіх пялёстках шчаслівыя дзеці, хачу радаваць вочы і адаграваць душы дарослых...

Марыйка прачнулася. Яшчэ нейкі час у вушах у яе адгалоскам звінелі ціхія крышталёвыя галасы, а перад вачыма стаялі бела-ружовыя зорчкі з жоўтымі пячаткамі пасярэдзіне.

Яна ўжо ведала, якую кветку будзе маляваць.

1. Якое заданне атрымала Марыйка ад настаўніка? Як дзяўчынка збіралася яго выканаць?
2. Прыгадайце, які сон убачыла Марыйка. Як дапамог ён дзяўчынцы падрыхтавацца да ўрока?
3. Якія кветкі прысніліся Марыйцы? Аповед якой з іх вам падаўся найбольш цікавым?
4. Пра што хацела расказаць дзяўчынцы беларуская кветка?

5. Як вы думаеце, якую кветку вырашыла намалюваць Марыйка? Чаму?

6. Прыдумайце казку пра палявыя краскі (або адну з іх) — васількі (валошкі), рамонкі, званочки, люцікі, стакроткі, фіялкі (браткі), адуванчыкі (дзьмухаўцы), падснежнікі, канюшыну ці іншыя. Намалюйце ілюстрацыю да свайго твора.

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Віктара Барабанцава «Кветкі Радзімы» (гл. форзац 2). Якое ваша ўражанне ад мастацкага палатна? Падзяліцеся сваімі думкамі. Што дазваляе суаднесці яго з творам «Падслуханая казка»?

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ ДА РАЗДЗЕЛА _____

1. Прыгадайце літаратурныя казкі, змешчаныя ў раздзеле «Казка — у жыцці падказка». Які твор вам найбольш спадабаўся? Аргументуйце свой адказ.
2. Чым падобныя і чым адрозніваюцца фальклорныя і літаратурныя казкі? Звярніце ўвагу на адлюстраванне падзей, характарыстыку герояў, будову і мову твораў.
3. Якія жыццёвыя ўрокі, падказкі вы атрымалі, пазнаёміўшыся з творамі раздзела? Падзяліцеся сваімі разважаннямі.

4. Выканайце тэставае заданне да раздзела «Казка — у жыцці падказка».

5. Паспрабуйце скласці ўласную казку, карыстаючыся сюжэтамі ці вобразамі ўжо вядомых вам літаратурных казак або самастойна прыдуманых вамі герояў і падзей.

6. У аўтараў, чые літаратурныя казкі прадстаўлены ў гэтым раздзеле, ёсць шмат іншых цікавых твораў. Прачытайце асобныя з іх і абмяркуйце з аднакласнікамі.

Прыроды вечная краса

Выразнасць мастацкага слова

Заўжды, заўжды, усюды, у кожны міг,
З жыццём усім, з якім навечна ў згодзе,
Ад самых шчырых роздумаў сваіх
Мне пакланіцца хочацца прыродзе!

Кастусь Кірэенка.

Неабходна ведаць

- ◆ Аўтараў, назвы і змест твораў.
- ◆ Мастацкія асаблівасці эпітэтаў і параўнанняў.
- ◆ На памяць верш Максіма Багдановіча «Зімой».

Пажадана навучыцца

- ◆ Узнаўляць мастацкія карціны, створаныя аўтарам.
- ◆ Выяўляць аўтарскую пазіцыю і свае адносіны да адлюстраванага.
- ◆ Знаходзіць эпітэты і параўнанні і вызначаць іх мастацкую ролю ў творах.

Варта задумацца

- ♦ Над сэнсам слоў Якуба Коласа: «Ёсць дзве часціны, з якіх складаецца жыццё, і яго глыбокі сэнс, і хараство — чалавек і прырода».

Літаратурная размінка

Прыгадайце з урокаў літаратурнага чытання творы, у якіх паказана зімовая прырода. Якім настроем яны прасякнуты?

МАКСІМ БАГДАНОВІЧ

«Творчасць Максіма Багдановіча напоўнена вобразамі, што сталі сімваламі роднага краю, красы і велічы прыроды, бясконцасці, таямнічасці сусвету» (Алег Лойка).

Зімой

Здароў, марозны, звонкі вечар!
Здароў, скрыпучы, мяккі снег!
Мяцель не вее, сціхнуў вецер,
І волен лёгкіх санак бег.

Як мары¹, белыя бярозы
Пад сінявой начной стаяць.
У небе зоркі ад марозу
Пахаладзеўшыя дрыжаць.

Вільготны месяц стуль на поле
Празрысты, светлы стоўп спусціў

¹ *Мáры* — тут: здані, прывіды.

І рызай¹ срэбнаю раздолле
Снягоў сінеючых пакрыў.

Узрываіце ж іх санямі, коні!
Звіні, вясёлых бомаў² медзь!
Вакол лятуць бары і гоні³,
У грудзях пачала кроў кіпець.

Конь — сімвал руху, няспыннасці жыцця. Гэта любімы вобраз паэта. Бомы-званочкі сімвалізуюць шчасце. Лічылася, што звон бомаў адганяе зло.

1. Якім настроем прасякнуты верш? Чым, на вашу думку, выклікана ўзрушэнне паэта?

2. Якой паўстае прырода ў вершы? Апішыце свае ўражанні.

3. Паразважайце над паэтычнымі вобразамі:

*Як мары, белыя бярозы
Пад сінявой начной стаяць.
У небе зоркі ад марозу
Пахаладзеўшыя дрыжаць.*

4. Перачытайце радкі першай страфы верша, услухайцеся ў іх гучанне. Што дапамагае нам выразна пачуць звон марознага вечара?

5. Уявіце сабе, што вы кінааператар. Вам прапанавалі зняць невялікі фільм паводле верша М. Багдановіча «Зімой». Якія маляўнічыя прыродныя лягуць у аснову вашага фільма? Якую музыку падабралі б для суправаджэння фільма: вясёлую, сумную, трывожную, ціхую, гучную? Сваё меркаванне аргументуйце.

¹ *Ры́за* — тут: надзвычай прыгожы снежавы покрыв.

² *Бо́мы* — званочкі.

³ *Го́ні* — прасторы, палі.

6. Пазнаёмцеся з відэазапісам верша «Зімой». Звярніце ўвагу на яго гучанне.

7. Вывучыце верш на памяць.

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Эдуарда Рымаровіча «Лагойшчына» (гл. форзац 1). На палатне мастака — бяскрайнія заснежаныя прасторы, асветленыя апошнімі промнямі сонца. Зіма ўладарыць над сцішанай прыродай. На пярэднім плане — тры маладыя ялінкі, яны ледзь трываюць пад цяжкімі гурбамі снегу. Пейзаж выглядае велічна, спакойна.

Ці ёсць што агульнае ў абмалёўцы зімовага пейзажу мастаком і паэтам?

АНАТОЛЬ ГРАЧАНІКАЎ

Зоры спяваюць

Чуеш, спяваюць зоры,
Якія дзіўныя галасы
У гэтым нябесным хоры!
Журлівыя¹, светла-звонкія,
Натомленыя, як дзіцячыя, — тонкія.
Самотныя, бесклапотныя,
Радасныя, гаротныя.
Чуеш, спяваюць зоры.
Якія дзіўныя галасы
У гэтым нябесным хоры!

1. Якую паэтычную карціну прыроды намалюваў аўтар? Апішыце яе сваімі словамі.
2. Якія спевы чуе паэт у нябесным хоры? Чаму А. Грачанікаў называе галасы дзіўнымі? Як вы разумееце гэта азначэнне:

¹ Журлівы — журботны, сумны, маркотны.

а) галасы ўражваюць тым, што не падобныя да звычайных галасоў;

б) іх гучанне і мелодыя выключнай, дзівоснай прыгажосці;

в) галасы чароўныя, нерэальныя, казачныя;

г) можа, у гэтым слове заключаны нейкі іншы сэнс? Які?

3. Як вы разумееце выраз *нябесны хор*? Гэта гукі, што гучаць з вышыні, з неба, ці надзвычай прыемная, мілагучная, чароўная мелодыя?

4. Параўнайце вершы Максіма Багдановіча і Анатоля Грачанікава. Што агульнае і адметнае вы заўважылі ў абмалёўцы вобразаў зорак, настраёнасці твораў, іх гучанні?

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Вітольда Бялыніцкага-Бірулі «Сакавіцкая ноч» (гл. форзац 2). Раскажыце, пра што думаецца вам, калі вы глядзіце на рассыпаныя па небе зіхатлівыя зоркі.

Пра эпітэт

Мастак для выяўлення сваіх творчых задум скарыстоўвае пэндзаль і фарбы, музыкант — ноты і музычны інструмент, а пісьменнік у сваім ужытку мае толькі слова. Аднак магчымасці слова неабмежаваныя. Дасягнуць выключнай выразнасці ў стварэнні вобразаў пісьменніку дапамагаюць выяўленчыя сродкі мовы, і найперш *мастацкія* азначэнні — эпітэты.

Вылучаючы ў прадмеце або з'яве асабліва значныя, істотныя прыкметы, эпітэты дапамагаюць стварыць мастацкі вобраз.

Эпітэт — мастацкае азначэнне, якое вобразна (жыва, наглядна, паэтычна) характарызуе прадмет, з'яву, чалавека.

Максім Багдановіч у вершы «Зімой» назваў вечар *марозным, звонкім*, месяц — *вільготным*, звон бомаў — *вясёлым*.

Азначэнне *марозны* звычайнае, стварае вясёлы, бадзёры настрой. А эпітэт *звонкі* зусім нечаканы (параўнайце: *звонкі голас, звонкае рэха*). Уявіце зімовы вечар. У марознае надвор'е любы гук (напрыклад, скрып снегу пад нагамі) рэзкі, гучны, выразны, сапраўды звонкі, яго далёка чуваць. Адным трапным словам паэт стварыў гукавы вобраз і перадаў сваё захапленне чароўным краявідам, шпаркай яздой, меладычным гучаннем званочкаў.

Эпітэтамі часцей бываюць прыметнікі (рыза *срэбная*, паветра *майклівае*, галасы *журлівыя, светла-звонкія, самотныя*, мелодыя *мяккая, ласкавая*), але сустракаюцца і іншыя часціны мовы (дзяўчына-*красуня, брыльянты-росы*, ручай — *жэўжык-пястун*, які *лагодна* пяе, *сярдзіта* бубніць).

Багатыя на эпітэты і фальклорныя творы, асабліва народныя песні: поле *шырокае*, ночка *цёмная*, зорка *ясная*, бярозка *белая*, хмарка *залатая*, лісточак *зялёненькі*, вецер *буйны*, зімачка *лютая*. Гэта фальклорныя (сталыя) эпітэты, яны ўстойлівыя, нязменныя, звычайна ўжываюцца з пэўнымі словамі.

1. Чым адрозніваюцца эпітэты ад азначэнняў? Прыведзіце прыклады з вядомых вам вершаў.
2. Вызначце эпітэты ў вершы Анатоля Грачанікава «Зоры спяваюць».
- 3. Падрыхтуйце вусную замалёўку «Зімовы дзень», выкарыстоўваючы эпітэты.

Разгледзьце рэпрадукцыі карцін Паўла Масленікава «Зіма ў Беларусі» і Яўгена Балакшына «З горкі».

Якія ўражанні выклікалі ў вас гэтыя палотны?

Якім настроем прасякнута кожнае з іх?

Што агульнае ў абмалёўцы зімовых пейзажаў мастакамі і паэтамі?

*Павел Масленікаў.
Зіма ў Беларусі*

*Яўген Балакшын.
З горкі*

ЯКУБ КОЛАС

Жыццё на ўлонні прыроды з дзяцінства выходзіла ў Якуба Коласа назіральнасць, дапытлівасць, любасць да жыцця.

Прыроду пісьменнік успрымаў як «найцікавейшую кнігу, якая разгорнута перад вачыма кожнага з нас...». У дзяцінстве Якуб Колас верыў у тое, што разумее мову птушак: «Я імкнуўся адгадаць, пра што спяваюць жаўранкі... Я так вывучыў асаблівасць іх песень, што адразу адчуваў розніцу ў спевах жаўранкаў нашай мясцовасці ад песень іншых жаўранкаў».

Песня ляснога жаваранка

(Урывак з трылогіі «На ростанях»)

Пачынала развідняцца.

Прыбярэжныя кусты ўсё больш і больш вырысоўваліся, выплывалі з ранішняга змроку, святлелі, развясельваліся, і шырэй разгортваліся прыгожыя краявіды, поўныя радаснага спакою і маўклівага задумення.

Дарога павярнула ўлева, шчыльней тулячыся да Нёмана, дзе ён апісваў вельмі зграбную лука¹, падыходзячы да лесу. Уся гэта лука выглядала пышным старасвецкім садом, дзе замест пладовых дрэў раслі разложыстыя, дуплястыя дубы, убраныя чорнымі шапкамi буславых гнёздаў...

Не даходзячы да лукаі, выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожаю дугою, Нёман забіраў управа, пралёгшы роўнаю, бліскучаю стужкаю паміж лугамі і полем. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплёўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смалянога карэння. За імі пачыналіся маладыя сакавітыя баравіны, перамешаныя са старым лесам. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку высока ўзнімаліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін, што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены, цешачыся яе размахам і сакавітаю жыццёвасцю. І гэты малады хвойнік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу, вырысоўваючы прыгожую вычварную лінію паваротаў, разгортваючы сваё цёмна-зялёнае крыло і ахопліваючы пясчанае поле, дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усім гэтым ляжалі цішыня і спакой раніцы.

¹ Лука́ — дугападобны паварот ракі.

...Над ускрайкам лесу, дзе пачыналіся жоўтыя пяскі, зазвінела песня ляснога жаваранка. Ён першы тут вітаў надыход дня, і песня расплывалася ў маўклівым паветры звонам тонкага дарагога металу, нападваючы ясна-сінія разлогі надзем'я і глыбокую цішыню зямлі, агорнутай затоена-радаснаю

задумлёнасцю. Здавалася, усё навокал занямела, зачараванае цудоўнымі тонамі песні гэтага вольнага песняра ўзлескаў і пясчаных пустак між лесу. Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі, сатканыя са звону срэбраных струн, з булькання лясных ручайкоў, з зумкання пчаліных крыльцяў, шolahу красак. І ўсе гэтыя тоны спляталіся так гарманічна-своеасабліва ў песні ляснога жаваранка, што яна даходзіла да самых глыбінь сэрца і калыхала самыя тонкія струны душы.

Ніякая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам. Толькі свае песні спявае ён у бязлюдных мясцінах, дзе рэдка бывае чалавек і мала хто чуе іх. Мелодыя ж спеваў надзвычай багатая, разнастайная, дзівосна прыгожая і такая чоткая, такая выразная, што яе можна палажыць на ноты, а мастак-музыка, напэўна, змог бы выканаць на скрыпцы, але афарбоўкі яе тонаў не патрапіць перадаць ніякі музычны інструмент.

1. Пастарайцеся ўявіць і вусна апісаць карціны, намаляваныя аўтарам.
2. Які настрой панаваў у прыродзе?

3. Што незвычайнае раптам парушыла цішыню і спакой наднёманскіх прастораў?

4. Як успрымала гэтыя дзівосныя спевы наваколле?

5. Дакажыце, што аўтар не толькі ўражлівы, таленавіты слухач, але і выдатны майстар слова. Як сродкі мастацкай выразнасці мовы дапамагаюць перадаць чароўнасць, хараство, непаўторнасць песні жаваранка?

6. Паглядзіце анімацыйны фільм «Песня жаваранка» (рэж. Таццяна Кубліцкая). Супастаўце апісанне песні ляснога жаваранка ў фільме і ў творы Якуба Коласа.

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Сулкоўскага «Высокі Бераг». На мастацкім палатне — славуная рака, магутная і велічная. Заварожвае срэбра хваль, асвечаных промнямі сонца, што прабіваюцца з-за хмараў. Уражвае абрывісты правы бераг ракі, выпісаны дэталёва. Воддаль віднеюцца залатыя пяскі, лугавіны, дубы. Наваколле выглядае маляўніча і ўрачыста.

Прачытайце радкі з апісаннем Нёмана Якубам Коласам. Што агульнае ва ўспрыманні Нёмана мастаком і пісьменнікам?

Паслухайце музычную п'есу П. І. Чайкоўскага «Сакавік. Песня жаваранка». Якія ўражанні выклікала ў вас гэта мелодыя? Што аб'ядноўвае твор Якуба Коласа і п'есу П. І. Чайкоўскага?

З творчасцю Якуба Коласа мы знаёмімся яшчэ ў дзяцінстве, чытаем творы паэта, якія сталі класікай беларускай літаратуры. Давайце ўзгадаем адзін з іх: *«Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому, кліча яго рэчка, цягнуць санкі з дому»* («На рэчцы зімою»). Узорам усяго беларускага прыгожага пісьменства з'яўляецца паэма Якуба Коласа «Новая зямля». Прапануем вам перагарнуць некаторыя яе старонкі.

На рэчцы

(Урывак з паэмы «Новая зямля»)

Ніхто з дамашніх не згадае,
Чым рэчка Костуся займае,
Якая іх звязала сіла
І чым яна так хлопцу міла.
Бывала, толькі чуць разднее,
Чуць трошкі ў лесе пасвятлее,
Глядзіш — на рэчку ён шыбуе
І лёд сякеркаю мацуе¹,
То падбяжыць і скаўзанецца,
І сам сабе ён засмяецца;
То спыніць крок, замрэ, застыне —
Такая радасць тут хлапчыне!
Лядок закохкае, угнецца
І вось-вось зломіцца, здаецца,
Але нястрашны і знаёмы
Для хлопца гэтыя надломы,
Палоскі-стрэлы гаваркія,
І моцны скрэпы ледзяныя.

Марозік крэпіць, лёд таўшчэе,
І рэчка вольная нямее,
Да дна вадзіца вымярзае
І ходу, бедная, не мае,
І цесна там ёй, і няміла
Яе халодная магіла.
Але дарма: жывую сілу
Не запраторыш ты ў магілу,

¹ *Мацава́ць* — правяраць моц, трываласць.

Мароз бязжаласны і люты!
Хоць ты звязаў і крэпка путы,
Скаваў і рэчкі, і азёры
І ўсё заціснуў пад запоры,
Разлёгшысь лёдам і снягамі
Над чыстым полем і лугамі,
Ды ты жыцця, брат, не здалееш,
Як ты ні дурыш, ні шалееш.
Глядзі — скрозь ковы ледзяныя
Сачацца кропелькі жывыя,
Дарогу новую шукаюць
І лёд вадою заліваюць.
І праўда: рэчачка-крынічка
Хаця і мелка, невялічка,
Але такую сілу мае,
Што лёд угору падымае
І ломіць глызу¹, як націну².

¹ Глы́за — ледзяная глыба.

² Наці́на — кволая, нетрывалая расліна.

— Гэ, брэшаш ты, мароз, не згіну
Я пад карою ледзяною,
Пабарукаемся з табою! —
Як бы гаворыць смела, гулка
Марозу бойкая рачулка.
І між марозам і вадою
На гэтай рэчачцы зімою
Такія справы вынікаюць,
Што надта Костуся займаюць.
Калі на рэчку ён ні прыйдзе,
Глядзіць — штось новае там выйдзе:
То лёд, уздуўшыся гарбамі,
Бубніць, як бубен, пад нагамі,
То ападзе наніз, угнецца,
На дно пластамі пакладзецца.

<...>

І вось надарыцца часамі
Мароз над усімі маразамі;
Ідзе сярдзіта, пагражае,
Па даху гонтамі¹ страляе;
У завітушках дым бялявы
Нясе, як воблак кучаравы,
І потым з ім набок рванецца,
Бы пісар-вухар расчаркнецца.
А як вакенцы размалюе
І розных дзіваў там намосціць,
Яму аматар² пазайздросціць,
І прад марозам ён спасуе.

¹ *Гонты* — невялікія дошчачкі для пакрыцця даху дома.

² *Аматар* — тут: мастак.

Мароз — штукар¹ і жарты любіць,
Не раз, штукуючы, загубіць
Таго, хто ў рукі пападзецца,
Яшчэ над бедным насмяецца:
«Прыляж, бядача, ты з дарогі —
Няблізкі хатнія парогі, —
Мароз дарожным падпявае, —
Лажысь — пасцелька пухавая
І ўся агеньчыкамі ззяе!
Засні, сагрэйся, мой пахілы,
Пакуль табе прыбудуць сілы,
А я салодкі сон навею
І гожай казкаю сагрэю».
І хто паддасца нагаворам,
Засне навекі над прасторам
Халодных зор, снягоў глыбокіх,
Сярод дарожак адзінокіх.

¹ *Штука́р* — фокуснік, выдумшчык, жартаўнік.

Мароз — мастак і, пыху поўны,
Узносіць слуп на неба роўны,
Высокі, вогненны, крываваы!
Той слуп — і страшны, і цікавы —
Гарыць злавесна, увесь чырвоны,
Мароз на небе ставіць троны.
Вянцы на месяц ускладае,
Па снезе зоркі рассыпае,
І так прыгожа, так старанна
Бярозе белай тчэ ўбранне,
Бы той дзяўчыне пад вянчанне.
І як з-за лесу сонца ўстане
І на бярозу тую гляне,
Засвецяць у інеі праменні,
Як найдарожшыя каменні.

Мароз — паважны. Як вяльможа,
Знасіць свавольніцтва не можа,
І на той час, як ён пануе,
Па небе хмарка не вандруе,
І ўсе стварэнні занямеюць,
І патыхаць вятры не смеюць,
Ўсё ціха, мёртва, нерухома.
Сядзіць звяр'ё між буралому
І знаку жыцця не пакажуць.
Вароны дзюбы не развяжуць.
Ўсе нахахорацца, ні зыку¹ —
Уладарства холаду вяліка.

¹ Зык — рэзкі, адрывісты гук; выкрык.

І верабей з усёй раднёю
Не шкне¹, схаваўшысь пад страхою.
Адзін мароз адно ўладае,
На ўсё ён рукі накладае,
Усё гне халоднаю нагою;
І лес пад сіняю смугою
Застыў, стаіць, як амярцвелы,
Башлык надзеўшы чысты, белы.
І толькі ён, мароз заўзяты,
Мароз занадта зухаваты²,
Адзін па лесе пахаджае,
Бо роўных ён сабе не мае.

Ужо Костусь двойчы неўзаметкі
Саскокваў з печы на разведкі,
У вокны доўга прыглядаўся,
У малюнкi так ён углыбляўся,
Што ў іншы свет перабіраўся.
На шыбе ўсё: снапкі ржаныя,
Чароты³ хвацкія, буйныя,
І розных красак, траў нямала.
У душу летам патыхала.
А з ім і вобразы другія
Уставалі, сэрцу дарагія.
Вось тут лясок, вась крыж пахілы,
Як вартаўнік чыёй магілы,
На ціхай горцы пахіліўся,
Бы аб пакойніку маліўся;

¹ *Не шкне́* — сцішыўся, не падае голасу.

² *Зухаваты́* — бойкі, удалы, малайцаваты, хваткі.

³ *Чаро́т* — высокая травяністая расліна, якая сустракаецца на балотах і ў вадаёмах.

Там нібы рэчачка цікава
Звілася ў вербах кучаравых...
Усё так павабна, так прыгожа,
І так на праўду ўсё пахожа,
Што хлопец сам не памятае,
Дзе ён і што ён разглядае.
— Не стой ты, хлопец, пры аконцы:
З акна, як з зяўры¹, дзьме бясконца!
Зноў будзеш кашляць, — кажа маці.
А хлопцу ўжо абрыдла ў хаце.
Ніяк блазноце² не сядзіцца,
На рэчцы хоча апыніцца.

<...>

Кастусь у запечку стхарыўся³,
Абуцца ў лапці прымудрыўся,
А ў лапцях вушкі скураныя
Былі ўжо досыць пажылыя;
Цішком сабраўся, апрануўся
Ды ў лес з сякеркаю кульнуўся.
А лес, як добры той знаёмы,
Стаіць збялелы, нерухомы
Абапал рэчачкі сцяною,
Над ёю сплёўшыся страхою,
Далёка кінуўшы галінкі;
А маладзенькія ялінкі
Пад белым пухам чуць заметны;

¹ *Зяўра* — пашча (у звера).

² *Блазнота* — тут: легкадумны, безразважны чалавек, які цікавіцца толькі гульнямі і забавамі.

³ *Стхарыцца* — прытаіцца, як тхор; сцішыцца, каб не прыцягваць да сябе ўвагі.

Яны так мілы, так прыветны,
Бы тыя красачкі-дзяўчаткі,
Надзеўшы гожыя апраткі.
Затое ж хвоечкі малыя
Стаяць, як сіраты якія,
Ад снегу выгнуўшысь дугою,
На дол прыпаўшы галавою.
«Пагнуў вас снег, мае хваінкі.
Эх вы, гаротныя націнкі!» —
Над імі Костусь разважае,
І жаласць хлопца пашыбае¹.
І ён да хвоек падб'ягае.
Сняжок з іх ціха атрасае —
І хвойкі зразу ажываюць,
Угару макушы падымаюць,
Спярга павольна, бы баяцца,
А потым пойдучь разгінацца.
А хлопчык рады і смяецца,
Стаіць з мінуту, не схіснецца,
Аддаўшысь нейкім думкам-марам,
Аж б'ецца сэрца яго жарам.
Але пара, пара за дзела!
І ён на рэчку сходзіць смела.
Замерла рэчка між лясамі,
Бярозы голымі сукамі
Спляліся з вольхамі над ёю;
Яліны цёмнай чарадою
Навіслі густа шалашамі.

¹ *Пашыба́ць* — прабіраць, пранізваць, працінаць.

А вось старая дзеравяка
Упала ў рэчку, небарака:
Відаць, што бура палажыла
І мост жывы з яе зрабіла.

<...>

І вось тут Костусь прыпыніўся,
На лёд глядзіць, штось разважае
І ў ход тапорык свой пускае.
Лядок закашляў, заіскрыўся,
На срэбра-друзачкі¹ пабіўся;
Ляцяць крупінкі ледзяныя,
Бы ўлетку пырскі дажджавыя,
І чуць апошні лёд зламаўся,
З зямлі клубок вады падняўся
І з шумам коціць поўзверх лёду,
Пачуўшы волечку-свабоду,
Усё большы, большы круг займае...
Але што гэта так спявае?
Адкуль тут музыка нясецца?
Чыя тут песня ў душу льецца?
<...>

Расце, гарыць душа дзяціна
І ўсё на свеце забывае,
І шчасце, радасць спажывае.
І хоць дазнаўся ён прычыны,
Адкуль той звон і спеў птушыны,
Але як стане прыслухацца,
Пачне сапраўды сумнявацца,

¹ *Дру́зачка* — маленькі асколачак чаго-небудзь разбітага.

Што гэта іней так з вадою
Вядзе размову тут зімою.
Дык вось чым рэчка хлопцу міла,
Чым так яго прываражыла!

1. Чым захапляе зімовая рэчка Костуся?
2. Якія справы вынікаюць паміж вадой і марозам на рэчцы?
Растлумачце радкі:

*Але дарма: жывую сілу
Не запраторыш ты ў магілу,
Мароз бязжаласны і люты!*

3. Як паэт малюе мароза над усімі маразамі? Якія чалавечыя рысы прыпісвае яму?
4. Перачытайце апісанне зімовага лесу. Як выглядаюць ялінкі, чым яны ўражваюць хлопчыка?

5. Як вы разумееце паэтычныя радкі:

*У малюнкi так ён углыбляўся,
Што ў iншы свет перабiраўся?*

Што гэта за свет?

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Васіля Пешкуна «Ля крынічкі». На палатне мастака — няскораная марозам жывая крынічка. Параўнайце яе з паэтычным вобразам рэчачкі-крынічкі, створаным Якубам Коласам.

Звярніцеся да рэпрадукцыі карціны Сяргея Давідовіча «Санная дарога» (гл. форзац 2). Велічна і ўпэўнена пачуваюцца ў заснежаным лесе стромкія сосны. Яркі блакіт высокага неба пашырае прастору і надае карціне лёгкасць. Пухнатыя, белыя з пазалотай аблогі ўзмацняюць уражанне казачнасці, чароўнасці. Ці ёсць што агульнае ў карцінах зімовага лесу, створаных мастаком і паэтам? Аргументуйце свой адказ.

Пра параўнанне

Вы пазнаёміліся з творамі Якуба Коласа «Песня ляснога жаваранка» і «На рэчцы». Аўтар з такім замілаваннем, любоўю, захапленнем паказаў непаўторныя карціны прыроды ў розныя поры года, што немагчыма застацца абьякавымі. Апісанне надзвычай прыгожай і мілагучнай песні ляснога жаваранка нас заварожвае. Рэчка, лес, луг, магутны і грозны Мароз — гаспадар зімы — абмаляваны надзвычай выразна, ярка. Карціны закутай лёдам крынічкі, свавольнай і непакорлівай, заснежанага лесу, казачных узораў на вокнах міжволі паўстаюць перад вачыма. Што дапамагло паэту дасягнуць такой нагляднасці, выразнасці ў стварэнні мастацкіх вобразаў, перадачы сваіх пачуццяў? Вы, безумоўна, заўважылі, што ў гэтых творах многа эпітэтаў. Аднак значна дапамагаюць нашаму ўяўленню і параўнанні. Яны адкрываюць нам незнаёмае праз супастаўленне яго са знаёмым прадметам ці з'явай.

Параўнанне — супастаўленне двух прадметаў або дзвюх з'яў на аснове іх падабенства.

Параўнанні звычайна пачынаюцца словамі *як, нібы, як бы, як быццам, падобна да, нібыта*. Прыгадаем радкі:

*А маладзенькія ялінкі
Пад белым пухам чуць заметны;
Яны так мілы, так прыветны,
Бы тыя красачкі-дзяўчаткі,
Надзеўшы гожыя апраткі.
Затое ж хвочкі малыя
Стаяць, як сіраты якія,
Ад снегу выгнуўшысь дугою,
На дол прыпайшы галавою.*

Параўнанні дапамагаюць нам уявіць чароўныя гордыя ялінкі, якія трымаюцца ўпэўнена, нібы дзяўчаткі-красуні ў святочных строях. Надзвычай выразныя і маленькія хвойкі: яны не могуць выбавіцца з-пад снегу і стаяць пакарлівыя, самотныя, як занядбаныя сіроткі, бездапаможна ўгнуўшыся пад цяжкімі гурбамі.

Параўнанні могуць таксама выражацца назоўнікамі ў творным склоне: *песня расплывалася ў майклівым паветры звонам* (гэта значыць, як звон) тонкага дарагога металу; *сілачом* (гэта значыць, як сілач) *стаіць дуб разложысты*.

Параўнанні вылучаюць новыя якасці, рысы, асаблівасці ў звыклым, даўно знаёмым, дапамагаюць пісьменніку стварыць выразную карціну і выявіць сваё бачанне.

1. Што называецца параўнаннем? Знайдзіце ў творы Якуба Коласа «На рэчцы» эпітэты і параўнанні.

2. Намалюйце словамі карціну, якая ўяўляецца вам пасля прачытання ўрыўка з паэмы «Новая зямля». Пры адказе выкарыстайце эпітэты і параўнанні, паэтычныя вобразы з твора.

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

Лісце

Восень прайшла пералескамі
Па няголеным ржышчы ніў,
Чырвонымі арабескамі¹
Лісце лес ураніў.

¹ *Арабэска* — складаны арнамент з геаметрычных фігур і стылізаваных кветак і лісця, падобны да арабскага ўзору.

Глянй на зямлю залатую,
Пяшчотную, сумную, чыстую,
Нехта па ёй вандруе,
У паветра ўзняваючы лісце.
Струменьчыкам тонкім лісце.
Медзь на азёрах спывае,
Сум у небе імглістым...
Як песня, з галін злятае
Лісце, лісце,
Залацістае лісце,
Сто лісцяў,
Дзесяць лісцяў,
Ліст.

1. Які настрой пераважае ў вершы? Ці блізкае вам такое ўспрыманне восені? Абгрунтуйце свой адказ.
2. Якія паэтычныя карціны створаны аўтарам? Прачытайце адпаведныя радкі. Пастарайцеся ўявіць гэтыя малюнкi. Якія з іх вас найбольш уразілі?

3. Вызначце ролю эпітэтаў у стварэнні паэтычнага вобраза зямлі ў радках:

*Глянй на зямлю залатую,
Пяшчотную, сумную, чыстую.*

Якімі іншымі моўнымі сродкамі мастацкай выразнасці карыстаецца аўтар для стварэння вобраза восені?

4. Прачытайце апошні сказ верша: ён нібы выбіваецца з агульнага рытму. Услухайцеся ў яго гучанне. Што нагадвае вам сама мелодыя канцоўкі твора?
5. Паразважайце над выказваннем Леанарда да Вінчы «Жывапіс — гэта паэзія, якую бачаць, а паэзія — жывапіс, які чуюць».

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Віктара Каралёва «Імжыць». Якім настроем поўніцца восеньскі пейзаж? Чаму, на ваш погляд, карціна атрымала такую назву? А як інакш можна было б назваць гэта мастацкае палатно?

Ці заўважылі вы што роднаснае ва ўспрыманні восені мастаком і паэтам? Падзяліцеся сваімі думкамі.

АНАТОЛЬ ГРАЧАНІКАЎ

Верасень

Зноў верасень —
Запаслівы грыбнік —
Шчыруе па імшастых баравінах¹.
Трымціць раса на звонкіх павуцінах,
І травастою пах яшчэ не знік.

Немітусліва
Промні аж да дна
Прасвечваюць азёрныя глыбіні.
І гронкі ацяжэлыя каліны
Насыціліся сокамі спаўна.

Мне даспадобы
Верасень заўжды.
І не таму, што ў ім я нарадзіўся.
У верасні мне свет увесь адкрыўся
У спеласці сакоўнай — малады.

Так, свет!
І сам я ў вераснёвы час,

¹ *Баравіна* — узвышаны ўчастак у бары.

Прасвечаны святлом яго, як гронка,
Спяваю і не ціха, і не звонка
Для вас, абшары родныя, для вас,
Шчымліва
Адчуваючы душой
Закончаную яснасць у прыродзе,
І ў жураўліным сцішаным палёце,
І ў засцюдзелаі быстрыні рачной.

Вулля
Шукае позняя пчала.
Лагодна-мяккі свет, нібы вашчына¹.
І дабратай прасвечана Айчына
У барвах² баравіннага святла.

1. Якой паказана восеньская прырода ў першых дзвюх строфах верша? Якія паэтычныя карціны ў іх намалёваны? Паспрабуйце ўявіць і апісаць іх словамі.
2. Растлумачце паэтычны вобраз:

*Зноў верасень —
Запаслівы грыбнік —
Шчыруе па імшастых баравінах.*

¹ *Вашчы́на* — пустыя пчаліныя соты (неачышчаны воск).

² *Ба́рва* — фарба, афарбоўка, колер; чырвань, густа-чырвоны колер.

3. Знайдзіце радкі, у якіх выяўлены асабістыя пачуцці паэта, яго думкі і перажыванні, што нахлынулі ад сузірання восеньскай прыроды. Якім бачыць ён самога сябе, сваю творчасць? Каму паэт спявае песні, прысвячае творы?

4. Якія душэўныя хваляванні выяўлены ў радках:

*Шчымлiва
Адчуваючы душой
Закончаную яснасць у прыродзе,
I ў жураўліным сцішаным палёце,
I ў засцjudзelay быстрыні рачной?*

5. Перачытайце апошнія два радкі верша. Якая асноўная думка выказана ў іх? Звярніце ўвагу на гучанне апошняга радка: *У барвах баравіннага святла*. Як вы думаеце, ці выпадкова аказаліся ў ім побач словы, падобныя па гучанні? Можна, яны надаюць адчуванне ўрачыстасці, узнёсласці ці, наадварот, засяроджанасці, заглыбленасці, выкліканай сузіраннем прыгажосці прыроды? Ці ў вас ёсць нейкія іншыя меркаванні?

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Сулкоўскага «Восень» (гл. форзац 1). На мастацкім палатне — чароўная ранняя восень. Спакой і цішыня пануюць у прыродзе, і толькі мітуслівая чародка гусей на вадзе парушае суладнасць і гармонію. На пярэднім плане — магутнае дрэва, пад ім — свежая залатая лістота, побач схіліліся над вадой кволыя маладыя дрэўцы. У цэнтры палатна — ізумруднага колеру плынь ракі. На супрацьлеглым беразе ўзвышаецца палац. Пейзаж напоўнены ціхай радасцю, пяшчотай, гармоніяй.

Якія радкі верша Анатоля Грачанікава, на вашу думку, сугучны гэтаму пейзажу?

ПЯТРУСЬ БРОЎКА

Кропля

Дождж прарваўся з ветрам
У спякоту,
Па пясках ударыў
Буйным шротам¹.
За адно імгненне,
За хвіліну
Перамыў лістоту на галінах,
Пачапіў на кожнае іглінцы
Па адной засмучанай
Слязінцы.
Прашумеў. Суняўся.
Ціха стала.

¹ *Шрот* — дробныя свінцовыя шарыкі.

І слязінка кожная зайграла.
Колькі ў кроплю
Фарбаў назаткана,
Быццам свет увесь у ёй сабраны:
Поле,
Луг,
Сады ўсяго пасёлка,
І рака,
І неба,
І вясёлка!

1. Якія эмоцыі выклікаў у вас гэты твор?
2. Чаму вершаваная страфа разбіваецца на кароткія радкі-словы: каб паказаць зменлівасць прыроды падчас навальніцы, перадаць напружаны рытм дажджу, стварыць панараму малюнкаў, выказаць уласныя пачуцці ці выявіць нешта іншае?
3. Параўнайце слязінкі ў абедзвюх частках твора. Чаму спачатку слязінка была засмучаная, а пасля дажджу зайграла рознымі колерамі?
4. У радках

*Колькі ў кроплю
Фарбаў назаткана...*

паэт не называе колераў. Паспрабуйце назваць іх. Якая падказка для гэтага ёсць у вершы? Прачытайце яе.

5. Якія паэтычныя вобразы падаліся вам найбольш яркімі, выразнымі? Якія выяўленчыя сродкі мовы дапамагаюць іх стварыць? Пацвердзіце свой адказ радкамі з верша.

6. Вам, напэўна, не раз даводзілася бачыць летні дождж ці нават патрапіць пад яго пругкія струмені. Паспрабуйце, абпіраючыся на ўласныя ўспаміны і створаны аўтарам паэтычны малюнак летняй навальніцы, перадаць пры чытанні нечаканасць, імклівасць летняга дажджу.

1. Прыгадайце мастацкія творы, змешчаныя ў раздзеле «Прыроды вечная краса». Іх аўтары тонка адчуваюць прыроду, адгукаюцца на рухі і змены ў ёй, заўважаюць усе яе дэталі і краскі. Пісьменнікі і мастакі вучаць нас бачыць красу навакольнай прыроды, з хваляваннем і захапленнем успрымаць яе фарбы і адценні. Які твор найбольш спадабаўся вам і чым?

2. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Савіча «Зіма. Стары гасцінец».

У цэнтры мастацкага палатна бялее-серабрыцца і збягае ўдалеч усімі забытыя стары шлях. Уздоўж яго выцягнуліся дрэвы, счарнелыя ад часу і непагоды. Іх дзіўныя абрысы надаюць усёй карціне таямнічасць, незвычайнасць, казачнасць. Узмацняе гэта адчуванне шэрае нізкае неба, якое амаль зліваецца з наваколлем.

Падбярыце эпітэты і параўнанні для апісання адлюстраванага пейзажу і выяўлення свайго ўражання.

3. Выканайце тэставое заданне да раздзела «Прыроды вечная краса» («Выразнасць мастацкага слова»).

4. Падрыхтуйце невялікую вусную замалёўку «Мая любімая пара года» з выкарыстаннем літаратурных твораў і карцін беларускіх мастакоў.

КАРОТКІ СЛОЎНІК ЛІТАРАТУРНЫХ ПАНЯЦЦЯЎ

Адухаўлённе — наданне нежывым прадметам ці з’явам прыроды ўласцівасцей жывых істот. *Напілося сонца са крыніц сцюдзёных* (Максім Багдановіч).

Алегорыя — іншасказанне; карціна або вобраз, якія маюць пераносны, прыхаваны сэнс: хітры чалавек малюецца ў вобразе лісы; злосны, нелюдзімы, прагны, жорсткі — у вобразе ваўка; моцны, трывалы, магутны — у вобразе дуба і інш. Часцей алегорыя сустракаецца ў казках, загадках, прыказках, байках, дзе пад вобразамі прадметаў, з’яў, жывёл, раслін падразумяваюцца людзі, іх узаемаадносіны.

Верш — невялікі літаратурны твор, напісаны рытмічнай вершаванай мовай. Верш — асноўная форма паэзіі.

Вобраз мастацкі — форма паказу жыцця ў мастацкім творы. Гэта можа быць і чалавек, і жывёла, і мастацкае апісанне прадмета, рэчы, з’явы прыроды.

Гіпэробала — моцнае перабольшанне ўласцівасцей, якасцей прадмета або з’явы з мэтай большай мастацкай выразнасці.

*Узмахне крылом — быццам бор шуміць,
Узмахне другім — што мяцель гудзіць.*

Максім Багдановіч.

Гумар — паказ жыццёвых з’яў або чалавека ў камічным, смешным выглядзе; нязлосны, добразычлівы смех.

Дыялог — размова дзвюх або некалькіх асоб у мастацкім творы.

Зага́дка — вобразнае апісанне ўтоенага прадмета ці з’явы, якое патрабуе разгадкі.

Зачы́н — устойлівая формула, з якой пачынаецца казка.

Зваро́так — эмацыянальны зварот аўтара да чытача, героя, з’яў прыроды і інш. *Бывай, галінка гнуткая, бывай* (Анатоль Грачанікаў).

Інсцэніро́ўка — перапрацоўка літаратурнага або фальклорнага твора для сцэны, пастаноўка спектакля па гэтым творы.

Інтана́цыя — характар вымаўлення фразы, дзе выяўляюцца пачуццё, душэўны стан, адносіны чалавека да прадмета размовы ці чытання. Інтанацыя надае словам і сказам пэўнае сэнсавое адценне. Самім голасам, тонам, тэмпам маўлення, парадкам размяшчэння слоў у сказе можна выказаць розныя адценні пачуццяў і эмоцый.

Ка́зка — займальны аповед пра неверагодныя і фантастычныя падзеі і прыгоды.

Легéнда — фантастычнае апавяданне, заснаванае на паэтызацыі гістарычных падзей і ўслаўленні народных герояў.

Маналóг — разгорнутае выказванне адной асобы ў мастацкім творы.

Павéр’е — вусны народны аповед, заснаваны не на жыццёвым вопыце, а на фантазіі, выдумцы, часам на містыцы.

Параўна́нне — супастаўленне двух прадметаў або дзвюх з’яў на аснове іх падабенства. *Як песня, з галін злятае лісце...* (Уладзімір Караткевіч).

Паў́за — перапынак у гучанні фразы.

Паéма — буйны вершаваны твор, часцей сюжэтны, які расказвае пра важныя падзеі, выяўляе глыбокія перажыванні аўтара і яго герояў.

Паэты́чны твор — мастацкі твор, напісаны вершаванай мовай.

Пры́казка — трапнае народнае выслоўе, часцей з павучальным зместам, якое дае вобразную ацэнку чалавечым паводзінам, учынкам, якасцям.

Прыкме́та — трапнае народнае выслоўе, у якім прадказваецца пэўны вынік, пацверджаны шматвяковым народным вопытам.

Ры́тм — раўнамернае паўтарэнне, чаргаванне вершаваных радкоў, а ўнутры радкоў — націскных і ненаціскных складоў. Адна з найважнейшых адзнак верша.

*Зямлі́ не чу́еш пад сабо́ю
І ло́віш бе́лы пух руко́ю* (Якуб Колас).

Ры́фма — сугучнасць слоў або іх частак у канцы вершаваных радкоў.

Страфа́ — у вершаваным творы: частка тэксту, аб’яднаная агульнай думкай, інтанацыяй, рытмам, рыфмоўкай.

Фальклóр — вусная народная творчасць, творы невядомых аўтараў, што бытуюць у народзе ў вуснай форме (казкі, загадкі, прыказкі, песні, прыкметы, павер’і і інш.).

Эпі́граф — яркае кароткае выказванне, якое змяшчаецца пасля загалоўка твора або раздзела і выяўляе яго асноўную думку.

Эпізо́д (сцэна) — адна з падзей у літаратурным творы, у якой расказваецца пра адносна закончанае здарэнне. Эпізод важны для характарыстыкі персанажаў і спасціжэння твора.

Эпі́тэт — мастацкае азначэнне, якое вобразна (жыва, наглядна, паэтычна) характарызуе прадмет, з’яву, чалавека. *Ці́ха на мяккай траве сі́нявокая ноч пра́хадзіла* (Максім Багдановіч).

ЗМЕСТ

<i>Падарожжа па Краіне літаратуры</i>	<i>3</i>
---	----------

«МОЙ ЧАРОЎНЫ БЕЛАРУСКІ КРАЙ...»

«СЛОВА — РАДАСЦЬ, СЛОВА — ЧАРЫ...»	8
П. Броўка. Калі ласка!	10
Я. Янішчыц. Мова	12
А. Грачанікаў. «Дрымотна ціснуцца кусты...»	14
Пра выразнае чытанне літаратурнага твора	16
У. Караткевіч. Бацькаўшчына	19
<i>Пытанні і заданні да раздзела</i>	<i>22</i>

ЗА СМУГОЮ СТАГОДДЗЯЎ

Пра вусную народную творчасць	23
НАРОДНЫЯ КАЗКІ	26
Пра казкі	26
Разумная дачка	28
Залаты птах	38
Музы́кі	47
ЛЕГЕНДЫ	51
Пра легенды	51
Нарач	52
Пестунь	56
ЗАГАДКІ	58
Пра загадкі	59
ПРЫКАЗКІ	63
Пра прыказкі	63

ПРЫКМЕТЫ І ПАВЕР'І	66
Пра прыкметы і павер'і	66
<i>Пытанні і заданні да раздзела</i>	70
<i>Адгадкі</i>	71

КАЗКА — У ЖЫЦЦІ ПАДКАЗКА

ВУСНАЯ НАРОДНАЯ ТВОРЧАСЦЬ І МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА	72
М. Танк. <i>Ля вогнішч начлежных (Урывак з паэмы «Нарач»)</i>	74
Я. Колас. <i>Крыніца</i>	84
У. Караткевіч. <i>Нямоглы бацька</i>	92
А. Федарэнка. <i>Падслуханая казка</i>	104
<i>Пытанні і заданні да раздзела</i>	109

ПРЫРОДЫ ВЕЧНАЯ КРАСА

М. Багдановіч. <i>Зімой</i>	111
А. Грачанікаў. <i>Зоры спяваюць</i>	113
Пра эпітэт	114
Я. Колас. <i>Песня ляснога жаваранка (Урывак з трылогіі «На ростанях»)</i>	117
Я. Колас. <i>На рэчцы (Урывак з паэмы «Новая зямля»)</i>	120
Пра параўнанне	130
У. Караткевіч. <i>Лісце</i>	131
А. Грачанікаў. <i>Верасень</i>	133
П. Броўка. <i>Кропля</i>	136
<i>Пытанні і заданні да раздзела</i>	138
<i>Кароткі слоўнік літаратурных паняццяў</i>	139

(Назва ўстановы адукацыі)

Навучаль-ны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрымлі-манні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Жуковіч Мікалай Васільевіч
Праскаловіч Вольга Уладзіміраўна
Цітова Людміла Канстанцінаўна

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 1

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *С. П. Маляўка*

Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна*

Вокладка мастака *Г. А. Ламанавай*

Мастацкі рэдактар *З. П. Болцікава*

Мастакі *В. В. Дударэнка, Г. А. Ламанавы*

Камп'ютарная вёрстка *І. У. Шутко*

Карэктары *Н. В. Федарэнка, В. М. Паўлючэнка*

Падпісана да друку 09.02.2021. Фармат 70×90/16.

Папера афсетная. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 10,53.

Ул.-выд. арк. 5,5. Тыраж 139 610 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск

Сяргей Давідовіч. Санная дарога

Віктар Барабанцаў. Кветкі Радзімы

Вітольд Бялыніцкі-Біруля. Сакавіцкая ноч